

3523

गुजराती व्याकरण

नां

मूळतत्व.

૩૬૧૩

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂલતત્વ.

પદચ્છેદને લગતા

ઉપયોગી સૂચના તથા મનોચત્ન સાથે.

એંગ્લો વર્નાક્યુલર (એંગ્લો-ગુજરાતી) નિશાળના

ત્રિધાર્થી તથા સેકન્ડ અને થર્ડ ગ્રેડ

પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ

પરીક્ષાના ઉમેદવારોના

ઉપયોગને સાર.

રચનાર

ભગવાન શિવશંકર ભટ્ટ,

આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, મિશન હાઈ સ્કૂલ, સુરત.

સુરત:

આર્થરિશ મિશન છાપખાનામાં છપાયાં.

૧૮૮૯.

ક્રિંમત ૮ આના.

સન ૧૮૬૭ ના ૨૫ માં આક્ટ પ્રમાણે આ પુસ્તક રજીસ્ટર
થયું છે. સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

પ્રસ્તાવના.

ગુજરાતીમાં એવા પાંચમા ધારણમાં સાધારણ રીતે જોઈએ તેટલું જ્ઞાન આપવાને હોમવ્યાકરણ યથાચોગ્ય છે. પરંતુ એટલે સુધી શીખી અંગ્રેજીમાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીને માટે એ ભાષામાં સહેલથી પ્રવેશ કરાવે એવી પદ્ધતિનું કોઈ વ્યાકરણ હોય તો વધારે અનુકૂળ થઈ પડે. એવી પ્રતિનું ટેલર સાહેબે પ્રથમ મહોટું અને પછી એક લઘુ વ્યાકરણ ખરા આગ્રહથી લખ્યું. એની રચના કંઈક ગુંચવાણ ભરેલી અને ભાષા કઠિણ એવું વિદ્યાર્થી વર્ગમાં શરૂથી કહેવાતું આવ્યું છે; તોપણ એ વ્યાકરણ ઘણે ભાગે પૂર્ણ છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. એ વ્યાકરણ પણ હાલ મળી શકતું નથી; અને યાઠમાળા જેવું પુસ્તક શીખતાં, અંગ્રેજીને અનુસરતા શબ્દના વર્ગોના વિભાગ, વિભક્તિ, ક્રિયાપદના કાળ વગેરે જાણેલાં હોય તો તેમાં સહેલથી પ્રવેશ થાય. વળી આવા સાધન વિના વિદ્યાર્થી તેમજ શિક્ષકોને શીખવા શીખવવામાં પડતી અડચણ અને પરીક્ષા વખતે પરીક્ષકોને થતો અસંતોષ, એ બંધાનો એકંદર વિચાર થતાં, ‘ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વ’ એ નામનો આ લઘુગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે.

ટેલર સાહેબના અને હોપ સાહેબના વ્યાકરણની સહાયતા વિના આ પુસ્તક લખાયું નથી માટે આનું માન

તેમને અને તેમની કૃતિઓને છે ; તેમજ રા. હરગોવનદાસ કાંટાવાળા તથા લાલશંકર ઉમયાશંકર એમના વ્યાકરણમાંથી પણ પ્રસંગોપાત સ્વચના ઘણી મળી છે.

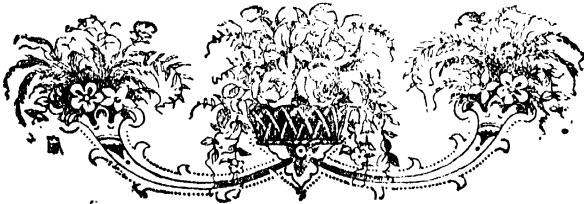
રચના, ગોઠવણી તથા ઉદ્દેશ—મળથી હોપ વ્યાકરણની વ્યાખ્યાઓ વિદ્યાર્થીઓને મહોડે ચઢી ગયતી એટલે કેવળ નવી ઢબમાં ન લેતાં, વ્યાખ્યાની રચના ઘણું ભાગે હોપ સાહેબને મળતી રહે એમ પ્રયત્ન કર્યું છે, અને ખનતાં સુધી જરૂરના સઘળા સંજ્ઞિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપી, તે સઘળીને સરળ ભાષામાં લખી છે. વિશેષ ખાખતો અંગ્રેજીમાં રહેલથી પ્રવેશ કરાવે અને સંસ્કૃતના તેમજ કેટલાક ચાલુ નિયમને ખાધ ન આવે એવી રીતે ટેલર સાહેબને અનુસરીને લીધી છે.—શાક્ષોપચોગીના હેતુથી નીચલાં ધોરણોમાં જોઇતી મુખ્ય ખાખતો મોટા અક્ષર (ટાઇપ) માં રાખી છે ; માત્ર રૂપાખ્યાન નાના અક્ષર (ટાઇપ) માં છે. એ શિવાયની ખાખતો— અક્ષરવિચારનું વિશેષ વર્ણન, સંધિ, વિભક્તિના વિશેષ અર્થ, કૃદંત અને કાળના વિવિધ ઉપયોગ, સમાસ અને વાક્યવિચાર વગેરે નાના અક્ષરમાં છે તે ઉપલાં ધોરણોને માટે. દરેક વિષય પૂરો થતાં તેને લગતી પદ્મચ્છેદ સંબંધી સ્વચનાઓ તેની નીચેજ આપી છે, અને વિભક્તિ, કૃદંત ને કાળના વિવિધ અર્થ ને ઉપયોગ તેના પાઠમાંજ લીધા છે, એવા વિચારથી કે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથે તે વાંચે કે શિક્ષક જરા તેઓનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચે તેા વિશેષ લાભ થાય.

શબ્દવ્યુત્પત્તિને માટે રા. નવસરામજીનો વ્યુત્પત્તિપાઠ અને રા. મહીપતરામજીનો વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ એ યોગ્ય સાધનો

છે ; અને એકલા ધાતુ ન તેના સાધિત શબ્દોનો સંગ્રહ જાણવાથી એ જ્ઞાન થતું નથી માટે તે ભાગ વિસ્તારથી લીધો નથી.

પદ્મછેદને લગતી જે જે સ્વચંના ન ચેતવણી આપેલી છે તે સિદ્ધ થાય એવાં વાક્યો દરેક વિષયને છેડે આપેલા મનાયવનમાં લીધાં છે, તે તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે તો પાછળથી પદ્મછેદ કરવામાં ઘણું સરળ થઈ પડે.—
કુંકાણમાં એંગલો વર્નાક્યુલર (અંગ્રેજી ગુજરાતી) નિશાળોને માટે સરળ ભાષામાં અને નિયમિત ગોઠવણીવાળું વ્યાકરણ હોવું જોઈએ. તેવું અનુકૂળ વ્યાકરણ આ થાય એ આ પુસ્તક રચવામાં મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તે કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તે જોવું એ ઉવ્સાહી વિદ્વાન વર્ગનું કામ છે એટલે પૂર્ણ આશા છે કે ન્યૂનતા તથા વિરૂદ્ધપણા વિષેની યોગ્ય સ્વચંના આપી તેઓ કર્તીને ઉપદેશ કરશે.

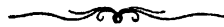
સુરત, મિરાન હાઈ સ્કૂલ, }
તા. ૧લી જાનેવારી, સન ૧૮૮૯. } બ. શિ. બદ.

अनुक्रमशिका.

विषय.	पानं.	विषय.	पानं.
भाषा	१	शास्त्रियेय-नाम	२२
व्याकरण-प्रकार	२	भाति	२३
" भाग... ..	२	वचन... ..	२७
अक्षरविचार	३	बहुवचन करवानी रीत.	२८
स्वर	४	विभक्ति	३०
स्वराना विभाग	५	विभक्ति लगावानी रीत	३१
व्यंजन	६	विभक्ति संबंधी पदच्छेदने	
भूजाक्षरानां वाच्यस्थान.	७	लगती सुचना	३३
स्थानप्रभाषे अक्षरानुं		विभक्तिना विशेष अर्थ.	३५
कोष्ठक	७	विशेषण्य	३८
सवर्ण-असवर्ण अक्षर.	८	विशेष्य-विशेषणानां रूप.	३९
व्यंजनना णुट्टे णुट्टे		सर्वनाम	४२
धारणे विभाग	८	विशेष्य सर्वनामनां रूप...	४३
स्वरानां संयुक्त चिन्ह ...	१०	विशेषण्य सर्वनाम-दर्शक.	४६
जोडाक्षर	११	पदच्छेदने लगती विशेष	
स्वरनां गुण्य तथा वृद्धि.	१२	सुचना	४९
संधिप्रकरण्य	१२	क्रियापद	५०
" स्वर संधि	१३	" कर्त्ता-कर्म	५०
" अनुस्वार संधि... ..	१५	" वर्ण्य	५१
" विसर्ग संधि	१६	भावकर्त्तृक-अकर्त्तृक ...	५३
" व्यंजन संधि	१७	" भूण	५४
भूजाक्षरानुं पृथक् कोष्ठक...	१८	" भेद	५४
शब्दविचार	१९	सख्यभेद-रीत	५५
शब्दाना वर्गानुं कोष्ठक ...	२०	भेदक रूप	५५
शब्दाना मुख्य वर्ग	२०	कर्मक रूप	५६
		" अर्थ के वाच्य	५७

વિષય.	પાનું.	વિષય.	પાનું.
કૃદંત	૫૯	સકર્મક ક્રિં લાખ્ય ...	૮૮
કૃદંતના—ઉપયોગ ...	૬૦	,, નિષેધ રૂપ ...	૯૧
કાળ	૬૧	,, ખેરક રૂપ ...	૯૨
મુખ્યકાળના પ્રત્યય વર્ગેરે.	૬૨	અઠ્ઠમ્ય—ક્રિયાવિશેષ.	૯૨
સહાયકારક ક્રિયાપદ ...	૬૬	,, પદ્મચ્છેદને લગતી	
મિત્રકાળ	૬૬	,, સૂચના ...	૯૫
,, બનાવવાની રીત.	૬૭	,, નામયોગી ...	૯૫
,, રૂપ	૬૭	,, ઉભયાન્વયી ...	૯૭
નિષેધાર્થ	૭૦	,, ઉદ્દગાર કેવળપ્ર૦.	૯૯
અપૂર્ણ ક્રિયાપદ ...	,,	,, સૂચના ...	૧૦૦
મિત્રકાળના સામાન્ય અર્થ	૭૦	ઉપસંગી—ઉપસર્ગ ...	૧૦૧
કાળના વિવિધ અર્થ ...	૭૨	,, પ્રત્યય ...	૧૦૨
સંયુક્ત ક્રિયાપદ ...	૭૩	સમાસ	૧૦૩
,, વિદૃત, વિકારક...	૭૩	સિદ્ધ સાધિત શ-	
,, સાવચેતી ...	૭૩	જ્ઞે	૧૦૬
જુદા જુદા કૃદંતની સાથે		વિરામ ચિન્હ ...	૧૧૦
આવનાર વિકારક ...	૭૪	વાક્યવિચાર.	... ૧૧૧
પદ્મચ્છેદને લગતી વિશેષ		વાક્યરચના—ક્રમ ...	૧૧૧
સૂચના	૭૯	,, અન્વય... ..	૧૧૨
પ્રયોગ... ..	૭૯	વિશેષ્ય-વિશેષણ ...	૧૧૨
,, સૂચના... ..	૮૦	ક્રિયાનાથ-ક્રિયાપદ ...	૧૧૩
ક્રિયાપદનાં જાતિ, વચન		સર્વનામ	૧૧૪
પુરૂષ... ..	૮૨	વિભક્તિ	૧૧૪
ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન ...	૮૩	વાક્યપ્રયકકરણ ...	૧૧૫
અપૂર્ણ ક્રિં હોં... ..	૮૩	પદ્મચ્છેદ	૧૧૮
,, જ્ઞે ઈચ્છે ...	૮૫	,, રીત, નમુના ...	૧૧૮
અકર્મક ક્રિં ખડ ...	૮૬		

ગુજરાતી વ્યાકરણનાં મૂલતત્વ.

૧. ભાષા—જેવડે માણસ બોલીને કે લખીને પોતાના વિચાર એકબીજાને જાણાવેછે તે.

ભાષા બે પ્રકારની હોયછે :— જોલેલી ને લખેલી.

ભાષા એ શબ્દ સંસ્કૃત માણ્=બોલવું એ ઉપરથી નીકળેલો છે. શરૂઆતમાં માણસ બોલીનેજ પોતાના વિચાર જણાવતા, પણ પાછળથી અક્ષરને લખવાનાં ચિન્હ (નિશાનીઓ) શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. ત્યારપછી લખેલીને માટે પણ સાધારણ રીતે ભાષા એજ શબ્દ ચાલ્યો.

મૂળ સંસ્કૃત ભાષા. અને તે ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષાઓ થઈ જુદા જુદા ભાગમાં બોલાવા લાગી; એટલે તે ભાગનાં નામ ઉપરથી તેનાં જુદાં જુદાં નામ પડ્યાં :— ગુજરાતમાં બોલાતી તે ગુજરાતી ભાષા; મહારાષ્ટ્ર કે દક્ષિણમાં બોલાતી તે મરાઠી કે દક્ષિણી ભાષા; બંગાળમાં બોલાતી તે બંગાળી ઇત્યાદિ.

૨. વ્યાકરણ ૧—શુદ્ધ બોલવાના તથા લખવાના નિયમ વિષેનું શાસ્ત્ર.

ભાષાના નિયમનું જે પુસ્તક તે પણ વ્યાકરણ કહેવાય.

૩. વ્યાકરણ તથા પ્રકારનાં હોઈ શકે—સાન્વય, સાધારણ અને અસાધારણ.

૧ વ્યાકરણ=વિ + આ + કરણ—'વિ' વિશેષણના અર્થે દેખાડનાર ને આ મર્યાદાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ છે; અને કરણ (સં.કૃ=કરણ ઉપરથી નીકળેલું એક કૃદ્દત્ત રૂપ) એટલે કરનાર) ભાષાના નિયમવિષે વિશેષ હુક શોધી દેખાડનાર શાસ્ત્ર.

૧. સાંવય ય્યાં—જુદી જુદી ભાષાઓનું મળતાપણું અને જુદાપણું ખતાવે એવા નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે.

૨. સાધારણ ય્યાં—બધી ભાષાઓને સરખી રીતે લાગુ પડે એવા નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે.

૩. અસાધારણ ય્યાં—એક અમુક ભાષાના નિયમ જેમાં આપેલા હોય તે. માટે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ તે અસાધારણ વ્યાકરણ કહેવાય.

૪. પ્રત્યેક ભાષાનું મુખ્ય સાધન અક્ષર છે.

૫. અક્ષર—માણસના વાણીસ્થાનથી થતાં મૂળ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ. પ્રત્યેક ઉચ્ચારણને લખી ખતાવવાના ચિન્હને પણ અક્ષર કહે છે. આને વર્ણ* કહેવો એ વધારે યોગ્ય છે.

૬. અક્ષરથી શબ્દ બને છે.

૭. શબ્દ—એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કંઈ અર્થ સમજાય તેને શબ્દ કહીએ.

૮. શબ્દોપરે વાક્ય બને છે.

૯. વાક્ય—એક કે વધારે શબ્દો મળ્યાથી માણસના મનનો કંઈ પૂર્ણ વિચાર સમજાય તો તેને વાક્ય કહેવું.

૧૦. આ પ્રમાણે ભાષામાં અક્ષર, શબ્દ ને વાક્ય એ ત્રણ મુખ્ય છે; તે ઉપરથી વ્યાકરણના ત્રણ મોટા ભાગ થઈ શકે— અક્ષરવિચાર (વિન્યાસ)^૧, શબ્દવિચાર અને વાક્ય-વિચાર.

કેટલાએક વૈયાકરણીએ કવિતાવિચાર (ધિંગળ, પદ-જંદ કે છંદશાસ્ત્ર) એને એક ચોથો ભાગ ગણે છે.

* વર્ણ (સં. વર્ણ = રંગ) ઉપરથી રંગ-આકૃતિ પામેલા તે-આથી લખવાના ચિન્હ તે વર્ણ. અને અક્ષર (સં. અક્ષર = વ્યાપક) સંબંધે (ભાષામાં) વ્યાપક તે.

૧ વિન્યાસ (વિ + નિ + અસ) વિચારયુક્ત ગોઠવણી.

૧૧. અક્ષરવિચાર—અક્ષર કેટલા છે, તે કેવી રીતે બોલાય લખાય છે તથા શુદ્ધે શુદ્ધે ધારણે તેના કેવી રીતના ભાગ યદ્ય શુદ્ધે એ સર્વનો વિચાર જે ભાગમાં આપેલો હોય તે.

૧૨. શબ્દવિચાર—શબ્દના કેટલા વર્ગ પડે છે તથા તેનાં કેવી રીતે રૂપાભ્યાસન ધૃત્યાદિ યાય છે એ સર્વનો વિચાર જે ભાગમાં આપેલો હોય તે.

૧૩. વાક્યવિચાર—વાક્યમાં શુદ્ધે શુદ્ધે અર્થે શબ્દો કેવી રીતે ગોઠવવા તથા તેના અન્વય ૧ અધિકાર ૨ ધૃત્યાદિનો વિચાર જે ભાગમાં ચલાવેલો હોય તે.

અક્ષરવિચાર.

૧૪. અક્ષરના પ્રકાર એ છે—મૂળાક્ષર તે જોડાક્ષર (ચુકતાક્ષર)

૧૫. મૂળાક્ષર—મૂળ અક્ષર જેની સાથે બીજો કોઈ અક્ષર મળેલો ન હોય તે. મૂળાક્ષરને સાધારણ રીતે અક્ષર કહે છે.

આ મૂળ અક્ષરના સમૂહને પણ મૂળાક્ષર કહે છે. એને અક્ષરમાળા એવું નામ આપી શકાય. એના પહેલા અક્ષરના નામ ઉપરથી એને ક્રમે પણ કહે છે.

લખવાનાં ચિન્હો તે પણ મૂળાક્ષર; એને એને વર્ણુમાળા કહેવાય. ગુજરાતીમાં જે મૂળાક્ષર છે તે સંસ્કૃત મૂળાક્ષરમાં કંઈ ફેરફાર કરવાથી થયલા છે.

૧૬. ગુજરાતી ભાષા લખવામાં એ લિપિ (લખવાની રીત) ચાલે છે.—ગુજરાતી એને બાળબોધ કે દેવનગરી.

૧૭. ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે મૂળાક્ષર ૪૮ ગણાય છે.

૧ અન્વય (અનુ=પછી અય=આવણું; તે ઈ=જવું ઉપરથી) પાછળ જવું; કાને કાની સાથે કેવી રીતનો સંબંધ એ બતાવવું તે.

૨ અધિકાર (અધિ=ઉપર, કાર કું = કરવું ઉપરથી) સતા, વાક્યમાં સતા.

ગુજરાતી.

ક ખ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ઝ ઞ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન,
પ ફ બ ભ મ, ય ર લ વ ળ* શ ષ સ હ ક્ષ ઙ.
અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ એ ઐ ઓ ઔ અં અઃ

બાળબોધ.

ક ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ढ ढ ण, त थ द ध न,
प फ ब भ म, य र ल व ळ श ष स ह क्ष ङ.

अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः

૧૮. આ ૪૮ માંથી ક્ષ, યૌ, બે જોડાક્ષર અને ઝાં, ઝાઃ એ ચાર (આગળ સ્વર અને વ્યંજનના પાઠમાં બતાવીશું તે પ્રમાણે) કાઢી નાંખીએ તે ૪૪ સ્વર ઉમેરિયે તો ખરા મૂળાક્ષર ૪૫ થાય.

૧૯. મૂળાક્ષરના બિંદુ બે છે. સ્વર અને વ્યંજન.

સ્વર.

૨૦. સ્વર—જેનો ઉચ્ચાર ખીજની મદદવિના સ્પષ્ટ થાયછે, અને ગમે એટલો લંબાવ્યો હોય તો એકસરખો જ રહેછે તે. સાધારણ રીતે ૧૨ સ્વર ગણેછે પણ 'ઋ' ઉમેરીએ એટલે ૧૩ † થાય.

ગુજરાતી લિપિ—અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઐ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ.

બાળબોધ લિં— અ, આ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ अं अः

* સંસ્કૃતમાં જ નથી પણ ગુજરાતીમાં લ તો જરા કોમળ ઉચ્ચાર થઈ એ રૂપ આગુ થઈ ગયું છે.

† ગુજરાતીમાં ઋ ને બદલે રૂ વાપરતા તેથી એને સ્વરમાં ગણ્યો ન હોય પણ, રુદિવ, ઋધિ, ઋમૂલ, વૃત્ત, આવા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો વાંચતાં એમાં ઋ સ્વર છે એવું ભાન ઊકરાને થવું અવશ્ય છે માટે એને પ્રથમથી જ સ્વરની સંખ્યામાં લીધા છે.

૨૧. સંસ્કૃતમાં ૧૪ સ્વર છે—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઌ, ડૃ, ણ, ણે, ઋ, ઌ, તેમાંથી ઋ, ઌ, ડૃ ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી. તેમજ અં, અઃ* એને અનુસ્વાર અને વિસર્ગના રૂપ દેખાડવાને ગુજરાતીમાં જુદા સ્વર જેવા ગણ્યા છે, તે ન ગણીએ એટલે ખરા સ્વર ૧૧ થાય.—અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઌ, ઋ, ઌ.

૨૨. અનુસ્વાર.—અનુનાસિક (નાકમાંથી થતો) ઉચ્ચાર ખતાવવાને સ્વરને માથે જે બિંદુ(·) ચુકવામાં આવે છે તે.

૨૩. વિસર્ગ—કોઈ સ્વરની આગળ હ્રસ્વ જેવા થડકવાળો ઉચ્ચાર ખતાવવાને જે બે બિંદુઓ (:) લખવામાં આવે છે તે.

સ્વરોના વિભાગ.

૨૪. સ્વરના વિભાગ ત્રણ છે :—હ્રસ્વ, દીર્ઘ, સંધિસ્વર.

૧. હ્રસ્વ સ્વ૦—જે ખોલવામાં ટુંકા છે તે. અ, ઇ, ઈ, ઉ, ઋ. આ ચાર હ્રસ્વ સ્વર છે. એને ત્રણ સ્વરમાં ગણેલા છે. કારણ કે ખીજ સ્વરો એ ઉપરથી થયેલા છે. કવિતામાં એની એક માત્રા ગણાય છે અને એને લઘુ કહે છે.

૨. દીર્ઘસ્વ૦—જે ખોલવામાં લાંબા છે તે.—આ, ઈ, ઊ, આ ત્રણ દીર્ઘસ્વર છે. એને ખોલતાં હ્રસ્વ સ્વર કરતાં એવડો વખત જોઈએ, કારણ કે એ હ્રસ્વસ્વર એવડાથી થાય છે :— અ + અ = આ, ઇ + ઇ = ઈ, ઉ + ઉ = ઊ. કવિતામાં એની બે માત્રા ગણાય છે, અને એને ગુરુ કહે છે.

* અનુસ્વાર અને વિસર્ગ કોઈ પણ સ્વરની સાથે આવે જેમ—આંક, ઈંદા, ઊંદા, દુઃખ ઇ. માટે અં, અઃ એ જુદા સ્વર ગણાય નહિ.

૩. સંધિસ્વર૦—કોઈ એ અસવર્ણસ્વર મળીને એક નવો સ્વર થયેલો તે—એ, ઐ, ઔ, ઝૌ, ઞૌને બોલતાં પણ હ્રસ્વ કરતાં એવડો વખત જોઈએ, તો પણ એ વિજ્ઞતીય (શુદ્ધી જાતના) સ્વર મળીને નવાં રૂપ થયેલાં, માટે એને ત્રિર્ષ ન કહેતાં સંધિસ્વર કહેછે (સંધિપ્રકરણ જોવું). જેમકે—
અ + ઇ = એ, અ + ઐ = ઐ, અ + ઊ = ઔ, અ + ઝૌ = ઝૌ. કવિતામાં એની પણ એ માત્રા લેવાયછે, અને એને ગુરુમાંજ ગણેછે.

૪. ગાતાં, રાતાં, પોકારતાં એ કરતાં વધારે માત્રા થાય એવી રીતે સ્વરને લંબાવવામાં આવે તેવા લાંબા ઉચ્ચારને ધ્વજા કહેછે.

વ્યંજન.

૨૫. વ્યંજન—જેનો ઉચ્ચાર સ્વરની સહાયતાવિના સ્પષ્ટ થતો નથી તે. ગુજરાતીમાં વ્યંજન ૩૪ છે.

ગુજરાતી લિપિ.—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ.

બાળભોધ લિપિ.—ક, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ढ, ण, त, थ, द, ध, न, प, फ, ब, म, य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ल.

ક્ષ, ણ, એના અંગ (ભાગ) જુદા જુદા ન જણાવાથી એ મૂળ વ્યંજનમાં ગણાઈ જાય, તેથી સાધારણ રીતે ૩૬ વ્યંજન ગણેછે ; પણ અરૂં જોતાં 'ક' ને 'ખ' મળીને 'ક્ષ' અને 'જ' ને 'ઞ' મળીને ણ થયેલો છે. માટે એને જોડાક્ષરમાં ગણવા.

૨૬. 'અ' અનુષંગી?— કોઈ પણ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરતાં છેડે જે 'અ' સંભળાયછે તેને 'અ' અનુષંગી એવી

૧ અનુષંગી (અનુ + સંગી, અનુ=પછી, સંગી=સં=સાથે—ગમ્=જવું) સાથે જનાર, —સાથે વળગી રહેનાર.

સંજ્ઞા આપેલી છે. કેવળ વ્યંજન યોલાય નહિ, પણ ઉપર લિપિમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે લખી દેખાડાય ખરા.

૨૭. હલ્ અથવા વ્યંજનચિન્હ—કોઈપણ વ્યંજનમાં 'અ' અનુબંધી ભજેલો નથી એટલે ખરો વ્યંજન છે એમ દેખાડવું હોય તો નીચે - આવું ચિન્હ કરી ખોડીએછીએ તેને વ્યંજનચિન્હ કે હલ્ કહે છે.

મૂળાક્ષરોનાં વાણીસ્થાન.

૨૮. વાણીસ્થાન—મોંનાં જી જીવાં જીવાં સ્થાનને સ્પર્શ વધારી મૂળાક્ષરોના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થાય છે તેને વાણીસ્થાન કહે છે. મુખ્ય વાણીસ્થાન ૫ છે.— કંઠ, તાળુ (તાળવું), મુઠ્ઠા, (મોંમાં ઉપર તાળવાની સાથેનો ભાગ), દંત (દાંત), અને ઓઠ (હોઠ).

૨૯. ક થી મ સુધી પેહેલા પચાસ વ્યંજન અનુક્રમે એક એક સ્થાનમાં પાંચ પાંચ આવે છે; એને સ્વર્ગીય કહે છે. બાકીના નવ અલ્ગીય છે તે પણ નીચે પ્રમાણે સ્થાનમાં લાવી રાકાય.

સ્થાન પ્રમાણે અક્ષરોનું કોષ્ટક.

	વ્યંજન.	સ્વર.
કંઠસ્થાની—	ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ,	ઊ, અ, આ.
તાળુસ્થાની—	ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ય, ર,	ઇ, ઈ.
મુઠ્ઠાસ્થાની—	ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ળ, ર, પ.	ઋ.
દંતસ્થાની—	ત, થ, દ, ધ, ન, લ, સ.	
ઓઠસ્થાની—	વ, ફ, બ્, ભ, મ, વ*	(દંતોષ્ઠ્ય) ઉ, ઊ.

સ્વર પણ મૂળાક્ષર એટલે ઉપર પ્રમાણે સ્થાનમાં આવી રાકે. મૂળસ્વર અ, ઈ, ઋ (હૃ), ઉ, અને દીર્ઘસ્વર એને લંબાવવાથી

* વ નો ઉચ્ચાર ઘણે ભાગે ઉપલા દાંત નીચલા હોઠની સાથે અડકવાથી થાય છે, માટે એ દંતોષ્ઠ્ય.

થયલા માટે અનુક્રમે દરેક સ્થાનમાં અક્ષરો આવે. પણ સંધિસ્વર એ વિજ્ઞતીય સ્વર મળીને થયલા, તેથી તેના ભાગના સ્થાન ઉપરથી બંને સ્થાનના કહેવાય; એ, ઐ, ઐ કંઠતાળવ્ય અને ઐ, ઐ, ઐ કંઠોષ્ઠ્ય.

સવર્ણ અને અસવર્ણ અક્ષર.

૩૦. સવર્ણ અક્ષર.—એકજ સ્થાનથી બોલાતા અક્ષરો અસપરસ સવર્ણો કે સ્વજાતીય કહેવાય.

૩૧. અસવર્ણ અક્ષર.—શુદ્ધ શુદ્ધ સ્થાનના અક્ષરો અસપરસ અસવર્ણો કે વિજ્ઞતીય કહેવાય, જેમકે સ્થાનના ક્રોષ્ઠકમાં એક એક આડી લીટીમાંના બધા અક્ષરો એક-બીજાના સવર્ણ છે; પણ ઉભી લીટીમાં લઈએ તો એકબીજાને અસવર્ણ કહેવાય.

વ્યંજનના જુદે જુદે ધોરણો વિભાગ.

૩૨. ઉપર મહાએ સ્થાનને ધોરણે વ્યંજનના પાંચ વિભાગ થાય છે. એ સિવાય ત્રણ જુદે જુદે ધોરણે વ્યંજનના બીજા ત્રણ મકારના વિભાગ પડે છે.

(૧) સ્થાનના સ્પર્શને ધોરણે સ્પર્ષવ્યંજન ૧ અને અસ્પર્ષવ્યંજન એવા બે ભાગ પડે—

સ્પર્ષવ્યંજન.—જેનો ઉચ્ચાર થતાં વાણીસ્થાનને બરાબર સ્પર્શ થાય છે તે.—ક થી મ સુધી પહેલા પચ્ચીશ સ્પર્ષવ્યંજન છે.

અસ્પર્ષવ્યંજન.—જેનો ઉચ્ચાર થતાં વાણીસ્થાનને બરાબર સ્પર્શ થતો નથી તે.—બાકીના નવ ય, ર, લ, વ, ણ, શ, ષ, સ, હ એટલા અસ્પર્ષ છે; એના ઉચ્ચાર ઉપરથી બે વર્ગ પડે છે. અંતઃસ્થ ૨ અને ઉષ્મા ૩.

૧ સ્પર્ષ=(સ્પૃષ્=અડકવું), ૨ અંતઃસ્થ=(અંતઃ=મધ્યે, ને સ્થ=સંસ્થા=રહેવું ઉપરથી-રહેનાર) મધ્યે રહેનાર. ૩ ઉષ્મા=(ઉષ્=ઉકળવું, બળવું) બાસવાળા, સુસવાટાજેવા.

અંતઃસ્થ.—કોઈ પણ સ્થાનને બરાબર સ્પર્ષ થયાવિના તેના વચલા ભાગમાંથી જે બોલાયછે તે—ચ, ર, લ, વ, ળ, આ પાંચ અંતઃસ્થ છે. વળી એ વ્યંજન તથા સ્વરની વચ્ચે રહીને વ્યંજન છતાં સ્વરનું કુંઠ લક્ષણ ટૂંકાડે, માટે એને આર્દાસ્વર કહેછે.

ઉચ્ચા.—સર્પના સુસવાટાજેવો જેનો ઉચ્ચાર થાયછે તે.—

શ, ષ, સ, હુ એટલા ઉચ્ચા છે.

(૨) કોમળ, કઠોર ઉચ્ચારને ધારણે બે વિભાગ પડેછે
—અઘોષ અને ઘોષ.

અઘોષ—જે છાતીપર દાબ રાખ્યાવગર બોલાયછે તે. આમાં દરેક સ્થાનના પહેલા બે વ્યંજન અને ત્રણ ઉચ્ચા આવેછે—ક, ચ, ટ, ત, પ, ખ, છ, ઠ, ધ, ઙ, શ, ષ, સ. એને કઠોર કે વિવાર પણ કહેછે.

ઘોષ—જે છાતીપર દાબ રાખીને બોલાયછે તે. આમાં દરેક સ્થાનના છેલ્લા ત્રણ વ્યંજન અને અંતઃસ્થ ને હ આવેછે—ગ, જ, ડ, ઢ, ળ, ઘ, ઝ, ઠ, ધ, ભ, ડ, ઙ, ળ, ન, મ, ય, ર, લ, વ, ળ, હુ. એને કોમળ, કે સંવાર પણ કહેછે.

(૩) પ્રાણને ધારણે અલ્પપ્રાણી, મહાપ્રાણી, એવા બે વિભાગ પડેછે. અને જો નાકમાંથી ઉચ્ચાર થાયછે તેને અનુનાસિક કહેછે.

અલ્પપ્રાણી—જેને બોલતાં થોડો શ્વાસ ખેંચવો પડેછે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો પહેલો ને ત્રીજો અને અંતઃસ્થ આવેછે—ક, ચ, ટ, ત, પ, ગ, જ, ડ, ઢ, ળ, ય, ર, લ, વ, ળ.

મહાપ્રાણી—જેને બોલતાં વધારે શ્વાસ ખેંચવો પડેછે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો બીજો ને ચોથો અને ઉચ્ચા આવેછે—ખ, છ, ઠ, ધ, ઙ, શ, ષ, સ, હુ.

અનુનાસિક—જેનો નાકમાંથી ઉચ્ચાર થાયછે તે. આમાં દરેક સ્થાનનો છેલ્લો અક્ષર આવેછે.—ડ, ઙ, ળ, ન, મ.

સ્વરોના સંયુક્તચિન્હ નથા પદ.

૩૩. સ્વરનાં સંયુક્તચિન્હ—સ્વરોને કોઈ વ્યંજન સાથે જોડવામાં આપ્યા સ્વર ન જોડતાં તેને માટે જે નિશાનીઓ ઠરાવેલી છે તેને સ્વરોનાં સંયુક્તચિન્હ કહેછે.

સ્વર	સં. ચિન્હ—	તેના નામ	ઉદાહરણ પદ.
અ	...	જોડાય એટલે વ્યંજન ચિન્હ	કૃ+ અ = ક
આ	।	કાનો [જનું રહે	કૃ+ આ = કા
ઈ	િ	સ્વ ઈ કે પાછુ કુંડાળી	કૃ+ ઈ = કિ
ઈ*	ી	દીર્ઘ ઈ કે અન્નુ	કૃ+ ઈ = કી
ઉ	ુ	સ્વ ઉ કે વરડું	કૃ+ ઉ = કુ
ઊ	ૂ	દીર્ઘ ઊ કે નેત્ર	કૃ+ ઊ = કૂ
ઋ	ૃ	ઋકાર	કૃ+ ઋ = કૃ
ૠ	ૄ	ૠક માર	કૃ+ ૠ = કૄ
ૡ	ૢ	ૡક માર	કૃ+ ૡ = કૢ
ૣ	ૣ	કાનો માર	કૃ+ ૣ = કૣ
૤	૤	કાનો ૡ માર	કૃ+ ૤ = ક૤

૩૪. પદ.—કોઈ પણ વ્યંજનને સ્વરોના બધાં સંયુક્તચિન્હ અનુક્રમે લગાડી યોલીએ લખીએ તો તે પદ + કહેવાય.

રાઠ્ઠાતમાં 'ઋ' ને સ્વરમાં બહુ ગણેલા, અને અં, અઃ એને જુદા સ્વર જેવા લઈ એ ખાર સ્વરની નિશાનીઓ કોઈ વ્યંજનને લગાડતા, તેથી સાધારણ રીતે પદને ખારખડી (ખારાક્ષરી) પણ કહેછે.

* 'ઈ' ને 'ી' જોડવી હોય તો 'ની' લખતા નથી પણ 'ઈ' લખેછે; તેમજ 'ઊ, ઊ' જોડતાં 'જુ, જુ' એમ 'જ' ની સાથે કાનો કાઢી જોડવાનો ચાલ પડી ગયો છે. 'ર' ને 'ૃ' જોડતાં 'રૃ' આવી રીતે લખેછે, અને 'ૃ' જોડતાં પણ એમ રૂપ લખેછે; પણ દીર્ઘથી જુદો પાડવાને 'રૃ' આવી રીતે લખવું જોઈએ.

+ આવી રીતે થયેલા પદમાંના કોઈ એક અક્ષરને જોડાક્ષર કે સંધિ-અક્ષરથી જુદો યોગ્યપવાને પદ-અક્ષર એવી સંજ્ઞા અપાય. જો કે યુક્તાક્ષરો ખરો, કારણ કે બે મૂળાક્ષરો મળીને થયેલા.

જોડાક્ષર.* (ચુકતાક્ષર)

૩૫. જોડાક્ષર.—બે કે વધારે વ્યંજન એવી રીતે જોડાઈ બન્ય કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્વર રહેતો નથી, ત્યારે તેને જોડાક્ષર કહેછે. છેડે તો સ્વભાવિક રીતે કોઈ સ્વર હોય.—કમ, કવ, ગન, સત, રા, ધં.

૩૬. જોડાક્ષર લખવાની રીત.—પહેલા એક કે બે જેટલા હોય તેનો પહેલો અડધો ભાગ અને છેલ્લો વ્યંજન તેના છેડાના સ્વરની સાથે આખો; એ પ્રમાણે જોડીને લખાયછે.

જે વ્યંજનો એવા છે કે ખીજની સાથે જોડવાને તેનો સ્હેલથી ભાગ પડી શકે નહિ, તેમાંના કેટલાક એક એકને અડકતા લખાયછે, અથવા પહેલાને જોડવાનો ચાલ છે. જેમકે કક, કમ, કવ, કૂવ, વગેરે.

કોઈવાર પહેલાની નીચે ખીજો લખાયછે—ટૂ ઠૂ વગેરે.

૨ ને પૂર્વેના વ્યંજનની સાથે જોડવો હોય તો ‘પ, ખ, ભ,’ એવા છેડે ઉભી લીટીવાળા અક્ષરની સાથે લીટીની પૂર્વે ખાંચામાં ‘/’ આવી આડી લીટી કરેછે; જેવા કે પ્ર, ખ્ર, ભ્ર, અને ટ ઠ આવા લીટી વગરના અક્ષરની નીચે ‘_’ આપું ચિહ્ન કરેછે—જેમકે ટૂ ઠૂ ધં એને રૂકાર કહેછે.

* પદ-અક્ષર, જોડાક્ષર અને સંધિ-અક્ષર, એ ત્રણેમાં બે મૂળાક્ષરો તે જોડાયલા. હવે જોડાક્ષરની વ્યાખ્યા ઉપરથી ‘જોડવ્યંજન’ એવો અર્થ સિદ્ધ થસી બેઠો એટલે આ ત્રણેમાં બે અક્ષર જોડાયલા છતાં એને ‘જોડાક્ષર’ એ સંજ્ઞા સામાન્ય રીતે અપાય નહિ; તેમજ એનો અરસપરસ ભેદ ખતાવાય તો સારું. માટે ‘ચુકતાક્ષર’ એ સામાન્ય સંજ્ઞા રાખી, તેના પેટાવર્ગમાં—‘પદ-અક્ષર, જોડાક્ષર ને સંધિઅક્ષર’ લઈ એનો ભેદ સારી રીતે ખતાવી શકાય.—જેમકે ‘દ + આ = દા’ એ પદ-અક્ષર, ‘દ + વ = ઢ’ એ જોડાક્ષર, અને ‘સદાચાર’ એમાંનો ‘દા’ = (ત + આ), અને ‘સદચન’ એમાંનો ‘દ’ = (ત + વ.) આ બેઉ સંધિ-અક્ષર કહેવાય. (જોડું સંધિપ્રકરણ).

૨ ને તેની પછીના વ્યંજનની સાથે જોડવો હોય તો તેની ઉપર
' ' આપું ચિહ્ન કરીએ—જેમકે મી, તી ઈં. એને રેફ કહેએ.

૨ ને કોઈ વ્યંજનની સાથે જોડતાં સહેલાઈને માટે '૨' આપું
૩૫ વાપરીએ— અ, ષ, મ ઈં.

કેટલાક એ રીતે લખાયએ.—ફ કે ક, ક્ત કે ન.

કેટલાંક બાળબોધનાં ૩૫ ચાલેએ. લા, ળ, ળા, ળે ઈં.

સ્વરના ગુણ તથા વૃદ્ધિ.

૩૭. શબ્દના અર્થમાં ફેરફાર થતાં તેમાં આવેલા સ્વરનું
૩૫ બદલાયએ તેને સ્વરના ગુણ તથા વૃદ્ધિ કહેએ.

મૂળસ્વર	ગુણ	વૃદ્ધિ	ઉદાહરણ.		
અ	...	આ	જનક	...	જનકી
ઈ	એ	ઐ	વિદ્	વેદ	વૈદિક
ઉ	ઐ	ઔ	બુધ્	બોધ	બૌધ
ઋ	ઋર્	ઋર્	મૃ	મર	માર

સંધિપ્રકરણ.

૩૮. સંધિ—એ અક્ષર પાસે પાસે આવી એવી રીતે મળી
જાય કે તેના મેળાપથી એક નવું ૩૫ થાય ત્યારે તેને સંધિ કહેએ.

સંધિપ્રકરણ એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો ભાગ છે. સંસ્કૃતમાં તો
સંધિના નિયમ પ્રમાણે વાક્યમાં હરકોઈ શબ્દ બીજા શબ્દની
સાથે જોડાઈ શકે. પણ ગુજરાતીમાં તે પ્રમાણે થાય નહિ.
ગુજરાતી થઈ ગયલા શબ્દોને પણ આ નિયમ લાગુ પાડી ન શકાય.
તો પણ ઘણા ખરા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોનું સંધિકાર્ય કરવામાં તેમજ
સંધિવાળા શબ્દોને જુદા પાડવાને માટે એના નિયમ જાણવા
જરૂરના છે.

૩૯. સંધિના પ્રકાર ૪ છે.—સ્વરસંધિ, અનુસ્વારસંધિ,
વિસર્ગસંધિ, વ્યંજનસંધિ.

સ્વરસંધિ.

સ્વરસંધિ.—બે સ્વરના મળી જવાથી તેમને ઠેકાણે જ રૂપ ધાયછે તે.

(૧) આ કે આની પછી કોઈ સવર્ણ સ્વર (અ કે આ) આવે તો, સંધિમાં તે બેઉને ઠેકાણે તેનો દીર્ઘ (આ) ધાય; કોઈ અસવર્ણ હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર (ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ) આવે તો બેઉને ઠેકાણે પાછલાનો ગુણ મુકાય; અને જો સંધિસ્વર આવે તો ઐ કે ઔ આવતાં બેઉને ઠેકાણે 'ઐ' ને ઔ કે ઐ આવતાં બેઉને ઠેકાણે ઐ ધાય.

ઉદાહરણ.*

અ કે આ + અ = આ	પરમ + અર્થ = પરમાર્થ, વિદ્યા + અર્થી = વિદ્યાર્થી.
„ „ „ આ = આ	દેવ + આલય = દેવાલય, વિદ્યા + આલય = વિદ્યાલય.
„ „ „ ઈ-ઈ = ઐ	હિત + ઈશ્વ = હિતેશ્વ, મહા + ઈશ્વર = મહેશ્વર.
„ „ „ ઉ-ઉ = ઔ	સૂર્ય + ઉદય = સૂર્યોદય, શાલા + ઉપયોગી = શાલોપયોગી.
„ „ „ ઋ = ઋર	પરમ + ઋષિ = પરમર્ષિ, મહા + ઋષિ = મહર્ષિ.
„ „ „ ઐ = ઐ	એક + એક = એકેક, આત્મા + એકતા = આત્મૈકતા.
„ „ „ ઔ = ઔ	પરમ + ઐશ્વર્ય = પરમૈશ્વર્ય, મહા + ઐશ્વર્ય = મહૈશ્વર્ય.
„ „ „ ઐ = ઐ	પરમ + ઐષ = પરમૌષ.
„ „ „ ઔ = ઔ	વન + ઔષધિ = વનૌષધિ.

(૨) ઈ કે ઈની પછી એનો સવર્ણ (ઈ કે ઈ) આવે તો સંધિમાં બેઉને ઠેકાણે તેનો દીર્ઘ (ઈ) મુકાય; અને કોઈ અસવર્ણ સ્વર આવે તો ઐનો ચૂ થઈ પછી પાછળનો સ્વર જોડાયછે.

* ઉદાહરણમાં ગુજરાતીમાં તહિ વપરાતા એવા શબ્દ,—ત્રણેક સંધિના દાખલો આપવા જાઈએ માટે, લેવા પડ્યા છે.

ઈ કે ઈ + અ	= (ય + અ) ય	અતિ + અંત = અત્યંત.
” ” ” આ	= (ય + આ) યા	ઈતિ + આદિ = ઈત્યાદિ.
” ” ” ઈ કે ઈ	= ઈ	કવિ + ઈશ્વર = કવિશ્વર.
” ” ” ઉ	= (ય + ઉ) યુ	પ્રતિ + ઉત્તર = પ્રત્યુત્તર.
” ” ” ઊ	= (ય + ઊ) યુ	નિ + ઊન = ન્યૂન.
” ” ” ઋ*	= (ય + અર) યર્	જાતિ + ઋષિ = જાત્યર્ષિ.
” ” ” ઋ	= (ય + ઋ) યૈ	પ્રતિ + ઋક = પ્રત્યૈક.
” ” ” ઋ	= (ય + ઋ) યૈ	જાતિ + ઋશ્વર્ય = જાત્યૈશ્વર્ય.
” ” ” ઋ	= (ય + ઋ) યૈ	જાતિ + ઋધ = જાત્યૈધ.
” ” ” ઋ	= (ય + ઋ) યૈ	જાતિ + ઋષધિ = જાત્યૈષધિ.

(૩) ઉ કે ઊ પછી ઋનો સવર્ણ (ઉ કે ઊ) આવે તો સંધિમાં તેમને ઠેકાણે દીર્ઘ (ઊ) થાય, અને કોઈ અસવર્ણ સ્વર આવે તો ઋનો વૃ થઈને પછી પાછળનો સ્વર જોડાય.

ઉ કે ઊ + અ	= (વૃ + અ) વ	મનુ + અન્તર = મન્વન્તર.
” ” + આ	= (વૃ + આ) વા	મનુ + આદિ = મન્વાદિ.
” ” + ઈ	= (વૃ + ઈ) વિ	મનુ + ઈચ્છા = મન્વિચ્છા.
” ” + ઈ	= (વૃ + ઈ) વી	મનુ + ઈર્ષા = મન્વીર્ષા.
” ” + ઉ કે ઊ	= ઊ	ભાનુ + ઉદય = ભાનુદય,
” ” + ઋ *	= (વૃ + અર) વર	મનુ + ઋષિ = મન્વર્ષિ.
” ” + ઋ	= (વૃ + ઋ) વૈ	ભાનુ + ઋકતા = ભાન્વૈકતા.
” ” + ઋ	= (વૃ + ઋ) વૈ	મનુ + ઋશ્વર્ય = મન્વૈશ્વર્ય.
” ” + ઋ	= (વૃ + ઋ) વૈ	મનુ + ઋધ = મન્વૈધ.
” ” + ઋ	= (વૃ + ઋ) વૈ	મનુ + ઋષધિ = મન્વૈષધિ.

(૪) ઋ ની પછી તેનો સવર્ણ (ઋ) આવે તો તે બેઉને ઠેકાણે તેનો દીર્ઘ (ઋ) થાય છે; અને કોઈ અસવર્ણ સ્વર આવે તો ઋનો રૂ થઈને પછી પાછળનો સ્વર જોડાય છે.

ઋ + અ = ર	પિતૃ + અર્થ = પિતૃર્થ.
” ” આ = રા	પિતૃ + આદિ = પિતૃાદિ.
” ” ઈ = રિ	પિતૃ + ઈચ્છા = પિતૃિચ્છા.
” ” ઈ = રી	પિતૃ + ઈર્ષા = પિતૃિર્ષા.

* ઋ નો અર્થ થાય છે.

„ „ ઉ = ડુ	પિતૃ + ઉપાય = પિતૃપાય.
„ „ ઊ = ડુ	પિતૃ + ઊર્મિ = પિતૃર્મિ.
„ „ ઋ = ઋ	પિતૃ + ઋષિ = પિતૃષિ.
„ „ ઌ = ઌ	પિતૃ + ઌકતા = પિતૃકતા.
„ „ ઐ = ઐ	પિતૃ + ઐશ્વર્ય = પિતૃશ્વર્ય.
„ „ ઓ = ઓ	પિતૃ + ઓષ = પિતૃષ.
„ „ ઔ = ઔ	પિતૃ = ઔષધિ = પિતૃષધિ.

(૫) ઐ, ઔ ની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો ઐ નો અર્થ અને ઔ નો આર્થ થઈને પછી પાછળનો સ્વર જોડાય છે. જેમકે ની-ને + અન = નયન; નૈ + અક = નાયક. આવા સંધિવાળા ઘણા શબ્દો ગુજરાતીમાં ચાલુ દેખાતા નથી.

(૬) ઔ, ઔ ની પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો સંધિમાં ઔ નો અર્થ અને ઔ નો આર્થ થઈને પછી પાછળનો સ્વર જોડાય છે. જેમકે ઔ + ઈશ્વર = ગૃહીશ્વર. નૌ + ઈક = નાયિક. આવા સંધિવાળા ઘણા શબ્દો ગુજરાતીમાં ચાલુ દેખાતા નથી.

અનુસ્વારસંધિ.

અનુસ્વારસંધિ.—અનુસ્વારનો તેની પછીના અક્ષરની સાથે મેળાપ થતાં તેનું જે રૂપ થાય તે.

(૧) અનુસ્વારની પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેનો મ્ થાય છે. જેમકે સં + આચાર = સમાચાર, સં + આરંભ = સમારંભ, સં + ઋષિ = સમૃષિ.

(૨) અનુસ્વારની પછી કોઈ સ્વર્ણચંચળ આવે તો તે ંચંચળના સ્થાનનો અનુનાસિક અક્ષર તેને ઠેકાણે થાય છે. જેમકે—સં + કલ્પ = સંકલ્પ, સં + ચય = સચય, સં + તાપ = સંતાપ, સં + પૂર્ણ = સમ્પૂર્ણ.

ગુજરાતી લખવામાં ઉપર પ્રમાણે અનુનાસિક ન વાપરતાં સાધારણ રીતે અનુસ્વારજ લખવાનો ચાલ પડીગયો છે. જે કે ઉચ્ચાર તો પાછળના સ્વર્ણચંચળના અનુનાસિક જેવો થાય છે, અને સંસ્કૃતને અનુસરી શુદ્ધ લખનારા ઉચ્ચાર પ્રમાણે અનુનાસિક જોડીને લખે છે પણ ખરા.

તો પથ્ય ગુજરાતી થઈ ગયેલા શબ્દોની વચમાં ને છેડે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પાછળના વ્યંજનના અનુનાસિક જેવો થતો નથી ત્યાં તો અનુસ્વારજ લખાય. જેમકે—આંક, આંચ, દાંડ, દાંત, કાંપવું, સાંઝે, નઠાંઝે, વગેરે.

(૩) અનુસ્વારની પછી કોઈ અરુપર્થવ્યંજન આવે તો અનુસ્વાર જિંદુ રૂપેજ રહેછે. જેમકે—સંયોગ, સંરક્ષાય, સંલભ, સંવાદ, સંશય, સંસાર.

અરુપર્ષાક્ષર પથ્ય સ્થાનમાં આવી શકે માટે કોઈ વાર એની આગળ પથ્ય અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર સ્થાનપરત્વે અનુનાસિક જેવો સંભળાય પથ્ય ખુલ્લો નહિ.

વિસર્ગસંધિ.

વિસર્ગસંધિ.—વિસર્ગનો તેની પછીના અક્ષરની સાથે મેળાપ થતાં તેનું જે રૂપ થાય તે.

(૧) વિસર્ગની પૂર્વે કોઈ અ, આ શિવાયનો સ્વર હોય અને પછી કોઈ ઘોષાક્ષર આવે તો વિસર્ગનો રૂ થાય—જેમકે નિઃ + અર્થ = નિરર્થ, દુઃ + આચાર = દુરાચાર, નિઃ + ઉપાય = નિરૂપાય, દુઃ + ગતિ = દુર્ગતિ, દુઃ + ગંધ = દુર્ગંધ.

(૨) વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય અને પછી કોઈ ઘોષાક્ષર આવે તો વિસર્ગનો ઉ થઈને પૂર્વના અ ની સાથે મળી ઝા થાય છે. જેમકે—મનઃ + અર્થ = મનોર્થ, મનઃ + વિકાર = મનોવિકાર, મનઃ + યત્ન = મનોયત્ન.

પથ્ય જે મૂળે રૂ નો વિસર્ગ થયેલો હોય તો પાછો રૂજ થાય છે—જેમકે—પુનર્વિવાહ, પુનર્ભંગ, પુનરપિ, પુનરૂક્તિ, અંતર્ધ્યાન વગેરે.

(૩) વિસર્ગની પછી ચ કે (તાળંચ) શા આવે તો વિસર્ગનો (તાળંચ) શા થાય છે.—જેમકે નિઃ + ચિંત = નિશ્ચિંત, નિઃ + ચલ = નિશ્ચલ, નિઃ + શક = નિશ્શક વગેરે.

(૪) વિસર્ગની પછી કા, ખ, ફ, ટ, ઠ આવે તો વિસર્ગનો (મુક્કંચ) ષ થાય છે.—જેમકે નિઃ + કપટ = નિષ્કપટ, નિઃ + પાપ = નિષ્પાપ, નિઃ + ફલ = નિષ્ફલ. અ ને ટ ઠ ના દાખલા ગુજરાતીમાં મળવા મુશ્કેલ છે.

કોઈવાર વિસર્ગ એમનોએમ પથ્ય રહેછે. જેમકે અંતઃકરણ, દુઃખ, અતઃપર, માતઃકાલ વગેરે.

(૫) વિસર્ગની પછી ન થ કે (દંત્ય) સ્ આવે તો વિસર્ગનેા (દંત્ય) સ્ યાયછે. જેમકે—નિઃ + તેજ = નિરુતેજ, નિઃ + સંશય = નિરુસંશય.

કોઈવાર વિસર્ગ એમનોએમ પંથ્ય રહે. જેમકે—નિઃસંશય, પુનઃસંસ્કાર એમ પથ્ય લખાય.

વ્યંજનસંધિ.

વ્યંજનસંધિ — એ વ્યંજનનો મેળાપ થતાં તે એમાંનો એક કે બેકો બદલાઈને જે નવું રૂપ યાય તે.

જ્યારે એ ઘોષ કે બે અઘોષ વ્યંજન પાસપાસે આવે ત્યારે જોડાઈને લખાયછે. જેમકે વાફ્ + પતિ = વાફ્પતિ, ષ્ + કર્મ = ષ્કર્મ, જગત્ + પતિ = જગત્પતિ, ભગવત્ + પુરાણ = ભગવત્પુરાણ. પણ એક ઘોષ ને એક અઘોષનો જોડાણ કરીને ઉચ્ચાર થતો નથી. જેમકે ગ્ન ક્રૂદ બોલાય નહિ, માટે પહેલા શબ્દને છેડે ઘોષ અને બીજાની આદિએ અઘોષ અથવા પહેલાને અંતે અઘોષ અને બીજાની આદિએ ઘોષ આવે ત્યારે જે તે એક બદલાયછે. ઘણું કરીને પહેલાનો અંત્યાક્ષર બદલાઈને બીજાના જેવો ઘોષ કે અઘોષ થાય, પણ સ્થાન બદલાતું નથી. જેમકે :—

(૧) ક, ચ, ટ, ત્, ધ, ની પછી કોઈ ઘોષાક્ષર આવે તો તે બદલાઈ પોતાના સ્થાનનો ત્રીજો (ઘોષ) એટલે અનુક્રમે ગ, જ, ડ, ઢ, ણ, યાયછે. જેમકે વાફ્ + દાન = વાગ્દાન, વાફ્ + ઈશ = વાગીશ, ષ્ + રિપુ = ષ્કરિપુ, સત્ + ગુણ = સદ્ગુણ, સત્ + આચાર = સદાચાર.

(૨) દંતસ્થાની (ત) ની પછી કોઈ તાલવ્ય, મૂર્દદાંત્ય કે લ આવે તો તે બદલાઈને પાછળનાને સંરૂપ યાયછે. જેમકે સત્ + ચિત્ = સચિત્, સત્ + જન = સજ્જન, તત્ + ટીકા = તદ્દીકા, ઉત્ + લાસ = ઉલ્લાસ, તત્ + ક્ષીન = તદ્ક્ષીન.

(૩) બીજા શબ્દની આદિએ કોઈ અનુનાસિક હોય તો પહેલા શબ્દના છેડાનો વ્યંજન પોતાના સ્થાનનો અનુનાસિક યાયછે :— જેમકે દિફ્ + મૂઢ = દિફ્મૂઢ, ષ્ + માસ = ષ્માસ, જગત્ + નાથ = જગન્નાથ, તેમજ અનુનાસિક ઘોષાક્ષર છે માટે (૧ નિયમ પ્રમાણે) દિમૂઢ, ષ્માસ પણ યાય. જગ્દનાથ થતું નથી.

(૪) પૂર્વે દંતસ્થાની (ત) હોય અને પછી (તાગ્ગ્ય) શી આવે તો તૂનો મ્ થાય અને શી નો છ થાયછે. જેમકે—સત્ + શાસ્ત્ર = સચ્શાસ્ત્ર, અદ્ + શેર = અચ્છેર.

(૫) પહેલા શબ્દને અંતે અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક-વાળો કોઈ વ્યંજન નહિ હોય અને બીજાનો આવાક્ષર હોય તો, પહેલાનો અંત્યાક્ષર બદલાઈને પોતાના વર્ગનો લીંગો, ને હો તેનાજ વર્ગનો યોયો અક્ષર થાયછે. જેમકે—વાપ્ + હરી = વાગ્ધરી, ઉત + હાર = ઉહાર, ષદ્ + હૃદય = ષદ્હૃદય.

મૂળાક્ષરોનું પૂર્ણ કોષ્ટક.

	વ્યંજન.							સ્વર.				
	સ્પર્શ (સવર્ગીય).					અસ્પર્શ(અવ.)		ઘોષ.				
	અઘોષ.		ઘોષ.			ઘોષ.	અઘો					
	અલ્પપ્રાં	મહાપ્રાં	અલ્પપ્રાં	મહાપ્રાં	અનુનાં	અલ્પપ્રાં	અંતઃસ્થ.	ઉચ્ચા.	ઉચ્ચસ્વ.	દીર્ઘસ્વ.	સંધિસ્વ.	
કંઠ્ય ...	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ		હ	અ	આ			
તાલબ્ય ...	ચ	જ	ઞ	ટ	ઠ	ડ	ણ	શ	ષ	ષ્ઠ્	અ	એ*
મૂર્ધન્ય ...	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર	ળ	ય	ઋ			
દંત્ય ...	ત	થ	દ	ધ	ન	લ		સ				
આબ્ય ...	પ	ફ	બ	ભ	મ	વ	પ્		ઉ	ઊ	આ	ઐ†

* 'વ' દંતોબ્ય. † 'અ' 'એ' કંઠતાળબ્ય. ‡ 'આ' 'ઐ' કંઠોબ્ય.

શબ્દવિચાર.

૪૦. આ ભાગમાં શબ્દનું વર્ણન આવે છે.

કોઈ પણ પ્રકારનો દ્વનિ જે કંઈ કાને કરીને સાંભળવામાં આવે છે તેને સાધારણ રીતે શબ્દ કહે છે. આવા દ્વનિ કોઈ અર્થ વગરના પણ હોય છે. પણ વ્યાકરણમાં તે અર્થવાળા તેજ શબ્દ કહેવાય.

શબ્દોમાં, કોઈ એક અક્ષરના કોઈ બે અક્ષરના, કોઈ ત્રણ કે તે કરતાં વધારે અક્ષરના પણ હોય. આ ઉપરથી એકાક્ષરી, દ્વિ-અક્ષરી, ત્રિ-અક્ષરી એવા નામ અક્ષરની સંખ્યા ઉપરથી શબ્દોને આવી શકાય.

૪૧. વ્યાકરણમાં શબ્દના બે મુખ્ય પ્રકાર છે—આખ્યેય અને અઠ્યય.

૪૨. આખ્યેય—જેના રૂપાખ્યાપન થઈ શકે એવા. એના ચાર વર્ગ થાય છે;— નામ, સર્વાનામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદ. આ ચાર વર્ગના શબ્દો વાક્યમાં મુખ્ય અધિકાર (સત્તા) ધરાવે છે, તે ઉપરથી એને પ્રધાન શબ્દ કહે છે.

૪૩. અઠ્યય.— જેનું રૂપાખ્યાપન નથી થતું એવા, એટલે જેના રૂપમાં કંઈ ફેરફાર ન થતાં હંમેશાં એકજ રૂપે રહે છે તે. એના પણ ચાર વર્ગ થાય છે.— ક્રિયાવિશેષણ, નામ-યોગી (શબ્દયોગી), ઉભયાન્વયિ (વાક્યયોગી), અને ઉદ્ગાર. આમાંના પહેલા ત્રણ વર્ગના અભ્યય પ્રધાન શબ્દની સાથે સંબંધમાં આવી વાક્યમાં તેનાથી ઉતરતી સત્તા ધરાવે છે, તે ઉપરથી એને મઠ્યમ શબ્દ કહે છે; અને ઉદ્ગાર વાક્યમાં કંઈ સંબંધ ન રાખતાં કેવળ છૂટાજ રહે છે, માટે એને કેવળ-પ્રયોગી કહે છે.

છઠ્ઠા ખરા ઉભયાન્વયિ અને ઉદ્ગાર ખરા અભ્યય છે. પણ છઠ્ઠા ખરા ક્રિયાવિશેષણ અને નામયોગી, કોઈ આખ્યેય શબ્દોનું રૂપાંતર થતાં થતાં અભ્યય જેવા થઈ વપરાવા લાગ્યા છે. જો કે કોઈ કોઈ તે સહેલથી તેના મધ્યે જુદા પાડી ઓળખી શકાય એવા છે.

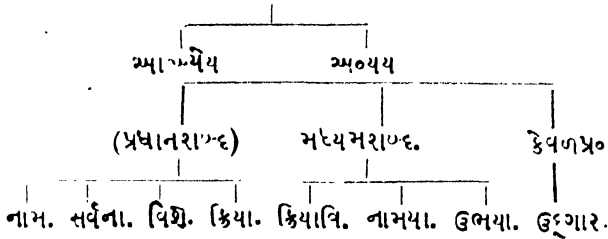
પ્રસા અન્ય— અને, તથા, કે, અથવા, વા, કિંવા, તે, યાતો, જો, જોકે, પણ, પરંતુ, ઇત્યાદિ.

અન્ય નેવા ધર્મ ગયલા— માટે, કારણે, વાસ્તે, લીધે, પાસે, પાછળ, જાણે, નીચે, ઉપર, હેઠે, તળે, ધીમ, હળવે, ઇત્યાદિ.

આખરેચના ચાર અને અલ્પચના ચાર મળીને શબ્દોના મુખ્ય વર્ગે આઠ થાયછે.

શબ્દોના મુખ્ય વર્ગોનું કોષ્ટક.

શબ્દ.

૪૪. નામ— ને શબ્દવડે પ્રાણી, પદાર્થ, ઠેકાણું વગેરે ઓળખાયછે તે :— માહુનલાલ, માણસ, ગાય, દૂધ, પાણી, પહાડ, સુરત, દયા, પ્રેમ ઇં.

૪૫. સર્વનામ— ને શબ્દ નામને ઠેકાણે વાપરવામાં આવેછે તે :— હું, તું, તે, આપણે, આપ, પોતે, કોણ, આ, અમે, ને વગેરે.

૪૬. વિશેષણ— ને શબ્દના મનો ગુણ સંખ્યા વગેરે વિશેષ અર્થ બતાવેછે તે :— સારા, રાતો, પાંચ, પહેલો, બીજો વગેરે.

૪૭. ક્રિયાપદ— ને શબ્દ કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થવિષે અસ્તિ (હોવું), સ્થિતિ (રહેવું), ગતિ (ચાલવું) કે કૃતિ (કરવું) વગેરે ક્રિયા બતાવેછે તે :— છે, રહ્યો, દોડશે, બોલેછે, કરીશ, વગેરે.

૪૮. ક્રિયાવિશેષણ.—જે શબ્દ ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારા બતાવેછે તે:—જેમકે તે ત્યાં ખેઠો છે, તું હુણવે ખોલે-છે. અર્થમાં ત્યાં, હુણવે અર્થ ખેઠો છે અને ખોલેછે અર્થમાં વધારા બતાવેછે; માટે અર્થ ક્રિયાવિશેષણ છે. ક્રિયાવિશેષણ વિશેષણના કે ખીજા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં પણ વધારા બતાવેછે. ખાપુ ઘણો સારો છે.કરો છે. તે ખહુ હળવે ખોલેછે; અર્થમાં ઘણો અને ખહુ અર્થ ક્રિયાવિશેષણ છે.

૪૯. નામયોગી.—જે શબ્દ નામને જોડાઈને તેનો ક્રિયાપદ વગેરેની સાથેનો સંબંધ દેખાડેછે તે:—જેમકે ‘ખાપુ માળ ઉપર ખેઠો છે,’ ‘ગોવિંદ મારી નીચે છે.’ અર્થમાં ઉપર નીચે આ શબ્દો નામયોગી છે.

૫૦. ઉભયાન્વયી.—જે વાક્યને, વાક્યના બે ભાગને કે બે શબ્દને જોડનાર શબ્દ:—જેમકે ‘આજે રજા છે માટે કાલે આવજો.’ ‘તેણે કંઈ કે હું કાલે આવીશ.’ ‘મારાથી ન અવાય કેમકે મારા ઘરમાં કોઈ નથી.’ પાઠ વાંચ્યા પછી અને કોપી લખ્યા પછી જે કરવું હોય તે કરજો ‘ખાપુ કે ગોપાળ આવશે.’ આ વાક્યોમાં માટે, કે, કેમકે, અને, કે, આ શબ્દો ઉભયાન્વયી અન્યય છે.

૫૧. ઉદ્દગાર.—મનમાં કંઈ હર્ષ, શોક, ગભરાટ વગેરે અધિકાધિક લાગણી થઈ આવવાથી જે શબ્દ છૂટો ખોલાઈ જાય-છે તે:—જેમકે હાય, અરે, આહા, આહો, વ૦. અર્થને વાક્યમાં ખીલકુલ સંબંધ નથી માટે ‘કેવળપ્રયોગી’ કહેછે.

(પ્રત્યેક અન્યયના સમૂહને માટે આગળ અન્યયના પાઠમાં જોવું).

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી નામ, સર્વનામ વગેરે આઠે વર્ગના શબ્દો બતાવો.

મનોયત્ન ૧ લા.

૧ ચુનીલાલ હુશીઆર છાકરો છે. ૨ એ હુમૈશાં પહેલો નંબર રાખે છે. ૩ બાપુભાઈ ઘણો તોફાની છે. ૪ એવા છાકરની ઉપર માબાપનું હેત રહેલું નથી. ૫ જો તે ઉપર નંબર નહિ રાખે તો તેની માફી જશે. ૬ એશિયાખંડના મુખ્ય પર્વત તથા નદી લખો. ૭ એ કોણ બોલ્યો અહયા? ૮ વાહ એવું નબળું ભાષણ આપણા મહોંમાંથી કેમ નિકળે! ૯ આહા! ચોમાસાની ઋતુ કેવી આનંદી છે. ૧૦ પરમેશ્વરની કૃતિનો દેખાવ જોવાને માટે રસીલા માણસો વરસાદમાં પણ બહાર ફરે છે. ૧૧ લલુભાઈ, તમે પાટલી ઉપર પગ મુક્યો માટે ઉભા થાએ, અને પાંચ મિનિટ પછી હુંકે પગ રાખીને બેસો. ૧૨ મારા બાપાએ એક બલની બોડ ને બે કાળી ગાયો આ મોસમમાં લીધાં. ૧૩ ઘઉંની ઘણી સારી ખાવાની ચીજ પાય છે.

આખ્યેય શબ્દો.

નામ.

૫૨. કોઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ, સ્થળ વગેરેને ઓળખાવનારા સંજિક શબ્દો તે નામ— નામના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે— વિશેષનામ, સામાન્યનામ, ભાવવાચકનામ.

૫૩. વિશેષનામ— કોઈ એક જ પ્રાણી પદાર્થ કે સ્થળનું ખાસ નામ— જેમકે મોહનલાલ, હિમાલય, ગંગા, સુરત ઈ.વ.

૫૪. સામાન્યનામ— જે નામ કોઈ પ્રાણી, પદાર્થના આખા વર્ગને કે તે વર્ગમાંના એક એકને સરખી રીતે લાગુ પડે તે. — માણસ, ગાય, ઘોડો, પર્વત, નદી, ધર, ગામ, શહેર, લોકડું વ.વ. સામાન્યનામના બે માટા પેટા વર્ગ છે.—

૧.— સમુદાયવાચક— ટોળું, લશ્કર, સંઘ, વગેરે.

૨.— સમુચ્ચયવાચક— સુગું, રૂપું, પાણી, ધર્મ, મગ, જ્યુવાર, દુધ, વગેરે.

૫૫. ભાવવાચકનામ— મનોભાવ અને ગુણનાં નામ જેને આપણે કોઈ વસ્તુની પેઠે જોઈ શકતા નથી, પણ મનથી સિદ્ધ કરીએ છીએ તે. દયા, પ્રેમ, લોભ, સત્યતા, વગેરે. પદાર્થમાં રહેલા ગુણ, આકૃતિ, તથા ક્રિયાપદની ક્રિયાના નામ પણ આ

ભાગમાં આવેછે- જ્ઞેમકે ખુમસુરતી, સુંદરતા, રતારા. કાળારા, વધ, ઘટ, દોડાદોડ, તારણ વગેરે.

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક પ્રકારનાં નામ ખતાવો.

મનોયત્ન ૨ જ્ઞે.

૧ પરમેશ્વરના ડહાપણનો પાર નથી. ૨ તેણે માણસને વાચા તથા સાઈ નહારૂં જાણવાની શક્તિ આપેલી છે. ૩ કેટલાંક માણીને વાચા નથી તેપણ સમજણ હોયછે. ૪ હિંદુસ્થાનમાં ઘણા ધર્મના લોકો છે. ૫ મનુષ્ય અદારે વર્ણના ધર્મ તેમજ વ્યવહાર સંબંધી નીતિ સારી બાંધેલી છે. ૬ બાપુભાઈને કવિતાનાં પુસ્તક વાંચવાનો ઘણો લક્ષ છે. ૭ બરાબર વખતે વરસાદ આવે તો વરસમાં બે પાક પાકે. ૮ સત્યતા અને દયા એ માણસના સુખતું મૂળ છે. ૯ કવી નર્મદાશંકર અને નવલરામજી જેવા વિક્રાન પુરૂષની આપણને ખોટ છે. ૧૦ ભાષા સંબંધી એમતું ઉત્તમ પ્રકારતું જ્ઞાન હવું એવું વિક્રાનોતું માનવું છે. ૧૧ સમુદ્રમાં બેવાર ભગતી આવે થાયછે અને ભરતી વખતે પવનતું તોફાન જબર હોયછે. ૧૨ હિમાલયની તળેટીમાં ઘણી જાતની વનસ્પતિ થાયછે, ૧૩ ગંગા નદીને કિનારે હિંદુ લોકોના ઘણા જાતનાં ઠેકાણાં આવેલાં છે. ૧૪ અંગ્રેજ સરકારનાં લશ્કરની ગોઠવણી તથા કવાયત સારી છે. ૨૫ આજે મેળાનો દિવસ છે તેથી બજારમાં ઠામ ઠામ પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં ઢોળાં દીઠામાં આવેછે.

૫૬. નામને જાતિ, વચન અને વિભક્તિ લાગેછે— જાતિ વચન અને વિભક્તિ લગાડતાં નામના જે શબ્દાં શબ્દાં રૂપ થાયછે તેને રૂપાંતર કે રૂપાખ્યાન કહેછે.

જાતિ.

૫૭. જાતિ—પ્રાણીઓમાં નર નારીનો જે ભેદ છે, તે ઉપરથી ભાષાના શબ્દોમાં એવો જે ભેદ જણાયછે, તેને જાતિ કહેછે. જાતિ ત્રણ છે:—નર, નારી અને નાજ્યતર.

૫૮. નરજાતિ—જે નામ નરને માટે હોય, અથવા નરની પેઠે બોલાવું હોય તે નરજાતિનું નામ કહેવાય:— રાજ, ષોડો, ખડિયો, લખોટો, ખળદ વગેરે.

૫૯. નારીજાતિ—જે નામ નારીને માટે હોય, અથવા નારીની પેઠે બોલાવું હોય તે નારીજાતિનું નામ કહેવાય:— રાણી, ષોડી, શુ, પાટલી, ગાય વગેરે.

૬૦. નાન્યતરજ્ઞતિ—જે નામ નર કે નારી જેમાંથી એકે નહિ હોય, અથવા જેમાંથી એકેની પેઠે બોલાવું ન હોય તેને નાન્યતર જ્ઞતિનું નામ કહેવું—લાકડું, મગતરું, વાછરડું. વ૦

સંસ્કૃત નામોમાં જ્ઞતિ ઓળખવાને કંઈ અમુક નિયમ નથી, એટલે ગુજરાતીમાં શબ્દના રૂપ ઉપરથી કે પ્રાણી પદાર્થને ધારણે જ્ઞતિ ઓળખવાને કંઈ અમુક નિયમ બંધાતા નથી તેથી પરદેશીને એ ધણું કઠિણ પડે છે.

૬૧. આપણે સાધારણ રીતે કેવો, કેવી, કેવું, એ ત્રણ રીતે પ્રશ્ન પુછવાથી અનુક્રમે નર નારી ને નાન્યતર ઓળખી શકાય છે.—જેમકે 'છોકરો' કેવો? એ નરજ્ઞ૦. 'ચોપડી' કેવી? એ નારીજ્ઞ૦. અને 'પાટીલું' કેવું? એ નાન્યતરજ્ઞ૦.

૬૨. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પુછવાની રીત ઉપરથી એવો ભાસ પડે કે જાણે ઝો, ઈ, ને ઉં એ સાધારણ રીતે જ્ઞતિદર્શક પ્રત્યય હોય, પણ ઝોકારાંત* નામ નારી કે નાન્યતરનું હોય, ઈકારાંત નર કે નાન્યતરનું હોય. તેમજ ઉંકારાંત નર કે નારીનું હોય. માટે એ ચોક્કસ નિયમ અપાતો નથી. વળી નામને છેડે અ, આ, ઉ, વગેરે કોઈ બીજા સ્વરો પણ આવે છે. અને તે ત્રણે જ્ઞતિમાં હોય. માટે અંત્યાક્ષરને ધારણે જ્ઞતિના ચોક્કસ નિયમ બંધાતા નથી. પરંતુ સાધારણ રીતે ઝો, ઈ, ઉં છેડે આવે એવાં નામોનું તેના અપવાદ સાથે નીચે પ્રમાણે ધારણે યાંત્યું છે:—

(૧) ઝોકારાંત નામ ધણાંખરાં નરજ્ઞતિનાં હોય—જેમકે છોકરો, ઘોડો, અડિયો, પાવડો, વાવટો.

અપવાદ†—ઝોકારાંત નારીજ્ઞતિ—જળો, ઘો, છો, ઘો, ઝો, ઘો.

* ઝોકારાંત=છેડે ઝો આવતો હોય એવા. એજ પ્રમાણે, છેડેના સ્વર ઉપરથી ઝકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત વગેરે કહેવાય.

† અપવાદ=ચોક્કસ નિયમમાંથી 'કંઈ બાતલ કરવું' તે અપવાદ કહેવાય.

” — ઓક્કરાંત નાન્યતરજાતિ— મ્હાં.

(૨) ઈક્કરાંત નામ ધણાં ખરાં નારી જાતિનાં હોય.—
જેમ કે છોકરી, પાડી, ચોપડી, લાકડી, વાડી, સ્ત્રી, નદી, વગેરે.

અપવાદ—ઈક્કરાંત નરજાતિ— હાથી, ધાંચી, માચી,
તાઈ, તંબોળી, સોઈ, દરજી, વાધરી, પારધી, હુપ્પસી, સીંધી,
માળી, સોની, કોળી, કણ્ણી, કવિ, ન્કવિ, દાણી, વગેરે.

” — ઈક્કરાંત નાન્યતરજાતિ— પાણી, માતી, ધી,
ખી, મણી.

(૩) ઉક્કરાંત નામ ધણું કરીને અધાંજ નાન્યતરજાતિનાં
છે— જેમ કે. છેકરું, ધોડું, પાટીજી, લાકડું, વગેરે.

અપવાદમાં માત્ર ‘ ધઉ ’ એ નરજાતિમાં આવે છે.

૬૩. આ શિવાય અ, આ, ઉ, અને એ એ વગેરે સ્વરો
જેને છેડે આવતા હોય એવાં નામો પણ ત્રણે જાતિનાં હોય છે.

અક્કરાંત નરજાતિ.— હાથ, પગ, અળદ, પોપટ, મચ્છર,
મગ, અડદ, પાપડ, વગેરે.

અક્કરાંત નારીજાતિ— ગાય, ભેંસ, ચીજ, ખીજ, વાત,
લાત, ખાથ, જાત, ન્યાત, જાણસ, શરમ, લગામ, વગેરે.

અક્કરાંત નાન્યતરજાતિ.— ગામ, કામ, નામ, રત્ન,
ધર, ઊંટ, ખેતર, માણેક, વગેરે. [દિવતા, ચંદ્રમા, વા.

આક્કરાંત નર— રાજ, પિતા, દાતા, કર્તા, મહિમા,

આક્કરાંત નારી— કયા, વાર્તા, ખાધા, રજા, સજા,
ધવળ, ત્વચા, હિંસા ; લજ્જા, પ્રજા, દયા, માતા વગેરે.

આક્કરાંત નાન્ય— કલકતા, વાંસદા.

ઉક્કરાંત નર— લાડુ, રે, વાયુ, વર, ગુરુ, ચર, દાર, મસર,
રાત્રુ, સહાડુ.

ઉક્કરાંત નારી— વસ્ત્ર, સાસુ, વડુ, જુ, હુ, ખુ, ધાત્ર.

ઉક્કરાંત નાન્ય— પશુ, લીધુ, તર, ર, જાંબુ, ખર.

એકરાંત નર૦—ભિ (ભય) મ્હે (મધ) ંહે, હે, (ક્ષય)
એ, ને (જય). [ભુલે, ને.

એકરાંત નારી૦—મ્હે, હ્હે, સ્હે, તરે, વલે, મળે, ગે,
એકરાંત નાન્ય૦—તાલે (નશીબ).

એકરાંત નર૦—હૈ (રોગ) અતૈ (અભંગ ગવૈયો).

એકરાંત નારી૦—હૈ (ખાંસી) પવૈ.

એકરાંત નાન્ય૦—દૈ (ચરોતરમાં દેવને બદલે વાપરે છે).

૬૪. વિન્નતિનામ—કેટલાંક નામ નેને ત્રણે ભતિ
લાગે છે તે. નેમકે—છોકરો, છોકરી, છોકરું વગેરે.

૬૫. વિન્નતિનામ—કેટલાંક નામનાં ફક્ત નર ને નારી
બેજ રૂપ થાય છે તે—કહો-કાકી, મામા-મામી, પાપો-પાપી,
રાટલો-રાટલી, પાટલો-પાટલી, ચ્પાટલો-ચ્પાટલી, ઘટો-ઘટી,
સાજો-સાજી, વગેરે.

૬૬. એકવિન્નતિનામ.—કેટલાંક પ્રાણી કે પદાર્થના નામ
ને એકજ ભતિમાં વપરાય છે તે.— [૫૨

નર૦—પ્રાણીવાચક.—નોળીચ્પો, કાચબો, વંદો, જીવો,

” પદાર્થ૦.—દરવાજો, રસ્તો, ખડિયો, હીરો, કડોકો,
ફડકો, ભડકો વગેરે.

નારી—પ્રાણીવા૦—ખીસ્કોલી, માખી, જી.

” પદાર્થવા૦—સાડી, કપ્પી, કડી, વ૦

નાન્ય૦—પ્રાણીવા૦—ચામચીડિયું, વનવાગળું, મગતરું.

” પદાર્થવા૦—ભાતું, ખાતું, માર્થું, નાતું, તાતું વ૦.

૬૭. ગુજરાતીમાં પ્રાણીવાચક નરનાં નામ ઉપરથી બે
રીતે નારીનાં નામો નિકળેલાં ઘીઠામાં આવે છે.

૧. નારી ભતિનાં જુદાંજુદાં નામો હોય છે.—

નરભ૦—	નારીભ૦—	નર૦	નારી૦
પુરૂષ	સ્ત્રી	બાપ	મા
ભાથડો	બાથડી	પિતા	માતા

માટીડો	ઘેરી, ઘેરૂં	સસરો	સાસુ
ઠાકોર	ઠકરાણું	મરદ	ઓરત
રાભ	રાણી	આવિંદ	"
નર	નારી	નર	માદા
પતી	પતિન	મેર	હેલ
ધણી	ધણીઆણી	ભૂત	ડાકણ
વર	વહુ	પાડો	ભેંસ—પાડી
વર	કન્યા	બળદ (આખસો.)	ગાય.

૨. વિવિધ પ્રત્યય ૧ ભાગવાળી નારીભતિ ધાયછે.

‘ ઈ ’ પ્રત્યયથી.

બાલણ—બાલણી પુત્ર-પુત્રી રાક્ષસ-રાક્ષસી.
એણ, અણ કે ણ પ્રત્યયથી.

માચી— માચેણ-ચણ નાગ—નાગેણ-ગણ
મોચી— મોચેણ-ચણ સાપ—સાપેણ-પણ
સુધાર—સુધારેણ-રણ વાણીઓ— વાણીએણ-અણ
મુહાર—મુહારેણ-રણ કાછીઓ—કાછીએણ-અણ
 મુહારડી વાગધરી —વાગધરેણ-રણ
માળી—માળેણ-ળણ કણખી — કણખેણ-મણ
 ‘ આણી ’ પ્રત્યયથી

શેઠ — શેઠાણી ભટ્ટ—ભટ્ટાણી
ગોર— ગોરાણી પટેલ—પટલાણી-પટલેણ
 ‘ ડી ’ અથવા ‘ ણી ’ પ્રત્યયથી.

હળમ—હળમડી ચંડાળ—ચંડાળણી
ચાકર—ચાકરડી પિશાચ—પિશાચણી
ભીલ—ભીલડી પાપા—પાપિણી.

વચન.

૬૮. વચન—કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થનું નામ ઘોસતાં તે એક છે કે એક કરતાં વધારે છે એ જોઈ જણાયછે તેને વચન કહેછે.—વચન બે છે:—એકવચન ને જહુવચન (અનેકવચન).

૧. પ્રત્યય (સં. પ્રતિ = બાજુએ, ધય = જનાર, આવનાર હ = જડ ઉપરથી) પાસે આવી કંઈ વિવિધ વિકાર કરનાર કે સંબંધ કેખાડનાર.

૬૯. એકવચન—જે નામ ષોલતા એક પદાર્થ કે પ્રાણી જણાય તે એકવચનનું નામ કહેવાય. જેમકે છોકરા, ઘોડો વગેરે.

૭૦. બહુવચન—જે નામ ષોલતાં તે એક કરતાં વધારે છે એવું જણાય તો તેને બહુવચનનું નામ કહેવું—જેમકે છોકરા, ઘોડાઓ, લાકડાં વગેરે—આ નામો ષોલતાં એક નહિ પણ બે કે બે કરતાં વધારે સંખ્યાનો ભાસ પડે છે. માટે એ બહુવચન.

૭૧. પ્રત્યય—ગુજરાતીમાં એકવચનનો પ્રત્યય નથી ; નામનું જે રૂબ રૂપ હોય તેજ રહે છે. બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' છે.—જેમ છોકરા, છોકરાઓ, ઈંડું ઈંડાં કે ઈંડાંઓ, લાકડી, લાકડીઓ વગેરે.

બહુવચન કરવાની રીત.

(૧) ઓકારાંત નરજાતિનાં નામ અને ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિના નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં 'ઓ' નો 'આ' ને 'ઉં' નો આં કરવો પડે છે—જેમ ઘોડો-ઘોડાઓ, ઈંડું-ઈંડાંઓ.

(૨) આકારાંત નામને બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં છેડાનો અ યુકીદેવો પડે છે એટલે ઓ તેમાં બળી જાય છે. જેમકે- માણસ-માણસો, ગામ-ગામો, ફળ-ફળો વગેરે.

(૩) આકારાંત, ઈંકારાંત, અને ઉંકારાંત નામોનું બહુવચન કરતાં ઓ પ્રત્યય છેડે છૂટો લાગે છે.—જેમકે રાજ-રાજઓ, લાકડી-લાકડીઓ, લાકુ-લાકુઓ વગેરે.

(૪) ઓકારાંત નારી કે નાન્યતરજાતિનું નામ, અને ઓ, ઓ છેડે આવતા હોય એવાં નામને ઘણું કરીને બહુ વચનનો પ્રત્યય લાગતો નથી. જેમકે ષો, મ્હોં એને માટે ષોઓ, મ્હોંઓ એમ ષોલતા નથી.

કોઈ નામની સાથે ન્યારે એક કરતાં વધારે સંખ્યાવતાવનારા રાખ્દો કે બહાં, ઘણાં, સંઘા, કેટલાએક એવા બહુવચનના

અર્થ ખતાવનારા શબ્દો આવે ત્યારે બહુવચનનો પ્રત્યય પડતો મુકનાનો ચાલ છે.

આવી રીતે પ્રત્યય નહિ આવેલો હોય ત્યારે રૂપ ઉપર આધાર ન રાખતાં આગળ પાછળના સંબંધ ઉપરથી વચન યાજખી કાઢવું. જેમકે ‘રામદાસ હુમ્મો માણુસ છે.’ ય્મમાં માણુસ ય્મિકવચન—પણ ‘તે ધરમાં ચાર માણુસ છે’—કે—‘ત્યાં ધણાં માણુસ હતાં.’ ય્મમાં માણુસ બહુવચન છે.

૭૨. જરૂરો ખતાવનારાં નામોમાં કેટલાંએક એક વચનમાં જ રહેછે—જેમકે, ધી, ખાંડ, ગોળ, શાકર, દુધ, મીઠું, સોનું, રૂપું, ડાંગર, ખાજરી, જીવાર, કપાસ, ખડ, કડખ, ધાસ, જીરું, હીંગ, મથી, પાણી, માટી, દેવતા, ભાંય વગેરે.—આમાંના કોઈને વખતે જીદી જીદી જાત ખતાવવાને બહુ વચન લાગેછે—જેમ, તેણે ધણા દેશનાં પાણી પીધાં છે. ચરૈતરમાં પણ બે જાતની ધી પાયછે.

કેટલાંક નામ બહુ વચનમાં જ રહેછે.—ધર્મ, મગ, મઠ, અડદ, તલ, મરી, વગેરે.

વિશેષ નામમાં એકપણાનો અર્થ છે માટે તે એક વચનમાં છે ; પણ કોઈવાર માનને ખાતર બહુ વચનના નામની પેઠે તેની સાથે વિશેષણ કે ક્રિયાપદ બહુ વચનના રૂપમાં આવેછે. જેમ ‘બાપુભાઈ સારા માણસ છે’ ‘ટેલર સાહેબ સ્વર્ગવાસી થયા.’

વિશેષ નામ સામાન્ય નામની પેઠે વપરાય ત્યારે તેને બહુ વચનમાં લેવાય—જેમકે ‘અમારી વર્ગમાં ત્રણ યુનીલાલ હતા.’

ભાવવાચક નામ પણ એક વચનમાં જ રહેછે— પણ કોઈ વાર તે ભાવની જીદી જીદી જાત ખતાવવાને બહુ વચનમાં વપરાયછે.

ઘણાં સામાન્ય નામ પણ એક વચનમાં છતાં માનાર્થે બહુ વચનના નામની પેઠે વપરાયછે. મેહતાજી મોડા આવ્યા, મહારાજ કાલેજ પધારયા, શેઠાણી બોબડાં છે. ગોર તો હુંધતા હતા વગેરે.

વિભક્તિ.

૭૩. વિભક્તિ—નામ કે સર્વનામનો ખીબ શબ્દ સાથે ક્રિયા વગેરેનો સંબંધ બતાવવાને જુદા જુદા પ્રત્યયો લાગવાથી તેનાં જે રૂપ થાયછે તેને વિભક્તિ કહેછે.

૭૪. વિભક્તિઓ સાત છે:—એને અનુક્રમે પાડેલી, ખીબ, ત્રીબ, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી, સાતમી, એ પ્રમાણે કહેછે. વળી નામને એક આઠમી વિભક્તિ લાગેછે તેને સંબોધન કહેછે.

વિભ૦	નામ.	પ્રત્યય.	સામાન્ય અર્થ.
૧.	પ્રથમા	(નથી)	કર્તા
૨.	દ્વિતીયા	,, કોઈવાર ચોથીનો પ્રત્યય ને વપરાયછે.	કર્મ
૩.	તૃતીયા	એ	કર્તા, કરણ— —(જેણે કરીને કંઈ કરાય કે થાય તે).
૪.	ચતુર્થી	ને, ને માટે સાડે ધ૦	સંબંધાન,— —(જેને કંઈ મળેછે કે જેને નિમિત્તે કંઈ થાયછે).
૫.	પંચમી	થી-થડી	અપાદાન— —(જ્યાંથી-જેમાંથી જેથી કંઈ ક્રિયા થાયછે તે).
૬.	ષષ્ઠી	નો, ની, નું, ના, નાં	સંબંધ.
૭.	સપ્તમી	માં, એ	અધિકરણ— —(કેકાણું સમય વગેરે).
૮.	* (નથી)		સંબોધન— —(કોઈનું નામ લઈને બોલાવવું).

સંબોધનનો પ્રત્યય નથી ; પણ ઓંકારાંત નરજાતિ ને ઉંકારાંત નાન્યતરજાતિનાં નામમાં ઓં ને ઉંનો આ થઈ જાય-
છે. જેમકે છોકરા, આમ આવ.

* આ ખરું જોતાં આઠમી વિભક્તિ નથી પણ એ પ્રથમાનું એક રૂપ છે. એને 'સંબોધનાર્થે પ્રથમા' કહેછે.

૭૫. વિભક્તિ લગાડવાની રીત.—

(૧) ઓકારાંત નરભતિ અને ઊકારાંત નાન્યતરભતિના નામને વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં તેમાં ઓ ને ઉંનેા ઋકવચનમાં આ કરવો પડેછે; અને બહુવચનમાં ઓ નેા આ ને ઉંનેા ઋાં કરવો પડેછે.

બીજી ઐ પ્રત્યય લાગતાં છેડાનેા સ્વર જતો રહી ઐ બીજી ભયછે. જેમકે ઊાકરો ઐનું ઊાકરાઐ કે ઊાકરે; ઈંકું ઐનું ઈંડાંઐ, ઈંડે યાયછે.

(૨) કોઈપણ નામની સાથે બહુવચનનેા પ્રત્યય વાપરવો હેાય તે તે લાગ્યા પછી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે.

ઓકારાંત નરભતિ ઊાકરો (વિકારી નામ.)

વિભક્તિ.	ઋકવચન.	બહુવચન.
૧.	ષોડો	ષોડાઐ, ષોડા
૨.	ષોડો, ષોડાને	ષોડાઐને, ષોડાને
૩.	ષોડાઐ, ષોડે	ષોડાઐઐ, ષોડે [૪૦
૪.	ષોડાને, ષોડાને માટે ૪૦	ષોડાઐને, ષોડાને-ને માટે
૫.	ષોડાથી-ચક્રી	ષોડાઐથી-ચક્રી, ષોડાથી-ચક્રી
૬.	ષોડાનેા, -ની, -નું-ના-નાં	ષોડાઐનેા-ની-નું-ના-નાં, ષોડાનેા ૪૦
૭.	ષોડામાં, ષોડે *	ષોડાઐમાં, ષોડામાં
સંબોધન.	ષોડા	ષોડાઐ, ષોડા

ઊકારાંત નાન્યતરભતિ ઈંકું (વિકારી નામ)

૧.	ઈંકું	ઈંડાંઐ, ઈંડા
----	-------	--------------

* સાતમીનેા ઐ પ્રત્યય લગાડતાં 'ષોડાઐ' આણું' રૂપ યાંચ નહિ. જેમકે તે ષોડાઐ બેઠા ઐમ નથી બેલાણું; પણ 'તે ષોડે બેઠા; ' તે ઢાપરે ચઢયો ' ઢાપરાઐ' નહિ વપરાય.

૨.	ઈંકુ, ઈંકાને	ઈંકાંચ્ચાને, ઈંકાને
૩.	ઈંકાચ્ચ, ઈંક	ઈંકાંચ્ચાચ્ચ, ઈંક
૪.	ઈંકાને, ઈંકાને માટે-સાર ઈં	ઈંકાંચ્ચાને, ઈંકાને-ને માટે સાર ઈં [યકી.
૫.	ઈંકાથી-યકા	ઈંકાંચ્ચાથી-યકા, ઈંકાથી-
૬.	ઈંકાનો-ગી-ગું-ના-ના	ઈંકાંચ્ચાનો-ગી-ગું-ના-ના, ઈંકાનો વગેરે
૭.	ઈંકામાં, ઈંક	ઈંકાંચ્ચામાં, ઈંક
સંબોધન*	ઈંકા	ઈંકાંચ્ચા ઈંકા

(૩) અકારાંત નામને વિભક્તિના પ્રત્યય છૂટા લાગેછે; પણ 'એ' પ્રત્યય લાગતાં છેડાનો અ જતો રહી ચ્ચે સાથે ભળીભયછે. જેમકે માણસ ચ્ચેનું માણસે, સુધાર ચ્ચેનું સુધારે પણ માણસચ્ચે, સુધારચ્ચે આવાં રૂપ પામજ નહિ.

(૪) આકારાંત, ઈકારાંત, ને ઉકારાંત નામને તો વિભક્તિના પ્રત્યય છૂટાજ લાગેછે.

૭૬. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દો ઉપરથી વિવિધરૂપો ગુજરાતીમાં નામ ધર્મ વપરાવા લાગ્યા. સંસ્કૃતમાં નામને છેડે સ્વર અને ંગ-જન બેઉ આવેછે; પણ ગુજરાતીમાં તો ઘણું કરીને સ્વર અક્ષરો દીઠામાં આવેછે;—ઘણું કરીને અ, આ, ઈ-ઈ, ઉ-ઊ, ંઆ અને ઊં આટલા સ્વરો અંત્યાક્ષર હોયછે. ન્ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોને છેડે હોય; અને એ, એ કે ંઆ છેડે આવતા હોય એવાં તો ઘણાં યોડાં નામ જડે.

આ ઉપરથી નામના વિકારી અને અવિકારી એવા બે ભેદનું ધર્મ શકે.—

* સંબોધન વિભક્તિ ઘણું કરીને પ્રાણીવાચક શબ્દો જેની સામાન્ય સંજ્ઞાનું નામ લઈ બોલાવી શકાય તેનેજ સંબોધવી.

+ આ ભેદને હોપ સાહેબે, પહેલા પ્રકારનાં ને બીજા પ્રકારનાં નામ એ પ્રમાણે બીધા છે.

(૧) વિકારી—જે નામને વિભક્તિ કે બહુવચનના પ્રત્યય લાગતાં તેના છેડાના સ્વરમાં વિકાર થાય છે તે. જેમકે—‘છોકરા’ એનું ‘છોકરાને’ ‘છોકરાઓ’ ઇંડું એનું ‘ઈંડાને’ ‘ઈંડાંઓ’—ઓકારાંત નરજાતિના અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં નામ વિકારી છે.

આવાં (વિકારી) નામને વિભક્તિ કે બહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં, ઓ ને ઉં ને બદલે આ કરવો પડે છે, અને બહુવચનમાં ઉં ને બદલે ‘આં’ કરવો પડે છે—છોકરાઓ છોકરાને, ઈંડાને ઈંડાંને કે ઈંડાંઓને.

(૨) અવિકારી—જે નામને વિભક્તિ કે બહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં, છેડાનો સ્વર બદલાયા વગર રહે છે તે. જેમકે—માણસ, રાજા, સ્ત્રી, માણુ, એ, ફે, મૌ (મારવાડના લોકો) વગેરે—ઓકારાંત નર ને ઉંકારાંત નાન્યતર શિવાયનાં બધાં નામો અવિકારી છે.

વિભક્તિ સંબંધી પદચ્છેદને લગતી સૂચના.

(૧) ‘એ’ પ્રત્યય ત્રીજીનો તેમજ સાતમીનો છે; માટે કર્તા, કરણ, કારણ વગેરે ત્રીજીના અર્થમાં વપરાયેલો હોય ત્યાં એને ત્રીજી વિભક્તિ ગણવી. પણ ઉપર, આગળ, પાસે, તરફ, એવો ઠેકાણોનો અર્થ બતાવતો હોય કે સમય બતાવવાને વપરાયેલો હોય ત્યાં એને સાતમી વિભક્તિ કહેવી—જેમકે તે માણે ચઢ્યો, હું વડોદરે જાઉં છું, તે હમણાં ઘેર ગયો, સહવારે આવજો. એમાં માણે, વડોદરે, ઘેર=ઘરે, સહવારે, આ શબ્દો સાતમી વિભક્તિમાં છે.

વળી ‘એ’ ‘પણ’ ના અર્થમાં કોઈવાર નામ કે સર્વનામની સથે છૂટા કે ભળી ગયેલો હોય ત્યાં એને વિચાર્યો વગર વિભક્તિમાં લેવાનો નહિ—જેમકે રામદાસે ત્યાં હતો, હુંએ આવીશ. એમાં ‘રામદાસ પણ’ ‘હું પણ’ એવો અર્થ છે, માટે છૂટો પાડી ‘એ’ ને ક્રિયાવિશેષણ કહેવો.

(૨) ‘જે’ પ્રત્યય ખરેખરો ચોથીનો છે, કારણ કે એમાં સંપ્રદાનનો અર્થ બહાર પડતો દેખાય છે. તેાં પણ ઘણાંખરાં માણીવાચક નામ, સર્વનામ, અને કોઈવાર અમાણીવાચક નામની સાથે એ ત્રીજીના અર્થમાં વપરાય છે, માટે અર્થ ઉપરથી ત્રીજી કે ચોથી કહેવી.

વળી કોઈવાર નામની આગળ 'ને' પ્રત્યય આવે ત્યાં એ છકોને પ્રત્યય નો, ની કે નું ની સાથે ત્રીજી કે સાતમીનો 'એ' ભળીને યથક્ષે છે. એને સંબંધ ઉપરથી છઠ્ઠી સાથે ત્રીજી કે છઠ્ઠી સાથે સાતમી કહેવી—જેમકે 'રામદાસને છોકરે મને ગાળે, દીધા' એમાં રામદાસને એ છકી સાથે ત્રીજી ; અને 'હું રંગીલદાસને ઘેર બેઠા હતો.' એમાં રંગીલદાસને એ છકી સાથે સાતમી.

તેમજ મોટે, સાંઠ, કાળે, વાસ્તે, સીધે, આ નામયોગીની આગળ જે પ્રત્યય આવે ત્યાં 'ને' પ્રત્યય અને એ નામયોગી સાથે ભઈ નિમિત્તાર્થે યોદ્ધી વિભક્તિ કહેવાય, પણ નામયોગીને છૂટા ભઈએ તો 'ને' એ છઠ્ઠી સાથે સાતમી છે.

(૩) સંબોધન વિભક્તિ કોઈને બોલાવવાના અર્થમાં નહિ પણ માત્ર આશ્ચર્યતા ખતાવે ત્યારે તેને આશ્ચર્યતાને અર્થે પેહેલી વિભક્તિ કહેવી—જેમકે 'અરેરે! બિચારી છળિલી! આ જમનીએ તારા કેવા હાલ કરીને મારી.' એમાં છબિલી એ આશ્ચર્યતાને અર્થે પ્રથમા છે. કારણ કે એમાં કેવળ ઉદ્દગારનો અર્થ છે. એને સંબોધન કહેવાય નહિ.

(૪) કોઈપણ નામયોગીની પૂર્વેના નામને વિભક્તિનો પ્રત્યય નહિ ભાગેલો હોય તોપણ તેને છકી વિભક્તિ કહેવી. કારણ કે ત્યાં છકીનો પ્રત્યય 'ના' કે 'ની' અધ્યાહાર હોયછે, (જેવું આગળ નામયોગીના પાઠમાં).

નીચેના મનોત્તરમાં આપેલાં વાક્યમાંનાં નામની જાતિ વચ્ચન ને વિભક્તિ ખતાવો.

મનોત્તર ૩ નો.

૧ બાપે પુછું, અહ્યા છગને, આજે કેમ ઘેર રહ્યો? ૨ છગને કહ્યું, બાપા, મહ કાલથી નિશાળે દીવાળીની રજ પડી છે. ૩ દીવાળીમાં નાનીબેનને ફેટલી પેટી અપાવશો? ૪ ધોરની બેનખાસે મગીઆ કરાકાની પાંચ લૂમ છે. ૫ લુઆ-ઈથી માંભુસનું વસ્ત્ર ધટે છે. ૬ પરમેશ્વરને તો સઘળાં માંભુસ સરખાં. ૭ હું ગંધારામને ઘેર ગયો હતો. ૮ પંડોસ્તીને છોકરે મારો ભભરડો ચાચ્યો. ૯ એ જોકરાએ મુખડીઆની ફકાનેથી રજવગર બે લાકુ ઉકાંચ્યા. ૧૦ સિપાઈએ મારા ભાઈને ધમકાંચ્યો તેથી હેબકે તેને તાવ આંચ્યો.

૧ સા ને ર જ મનોત્તરનાં વાક્ય અહિં ઉપયોગમાં લેવાનાં છે.

વિભક્તિના વિરોધ અર્થાં.

પ્રથમા વિભક્તિ.

૧. કર્તા—રાજા તૈયારી કરેછે.
૨. સહક. (સહભેદમાં કર્મ કર્તા થઈ પ્રથમામાં આવ તે)—મારાથી બે પાઠ વચાયા.
૩. ક્રિયાપૂર્ણી—તે રાજા થયો ; હું નોકરે રહ્યો.
૪. પરિમાણ કે માપ*—તે રાજા બે કલાક વાંચેછે ; મેં બે વાટકા કુધ પીધું.

દ્વિતિયા વિભક્તિ.

૧. કર્મ (પ્રત્યય સહિત)—મુધારે પેટી† ધડી. † યૌ પડી વાંચુંછું.
૨. કર્મ (પ્રત્યય સહિત)—સાહેબે મને બોલાવ્યો.

તૃતીયા વિભક્તિ.

૧. કર્તા—ઘણીદારે કાષ્ઠા પુસ્તકો રચ્યાં.
૨. કરણ—એકુત દાંતરડે ધાસ વાઢેછે.
૩. કરણ—સારદીએ તે માદો પડયો.
- ૪ મૂલ્ય—સાકર સાત રૂપીએ મણ વેચાયછે.
૫. સાહિત્ય—રાજા ભારે રસાલે આવ્યો.

ચતુર્થી વિભક્તિ.

[આપી.

૧. સંપ્રદાન—અનુપસ્થ કર્મ— તેણે મને બે ગાય
૨. સંજાંધાર્યે—રામદાસને સાત છોકરાં છે.

* પરિમાણ કે માપ બતાવનારા શબ્દોને બીજી ભાષા સાથે સરખાવતાં બીજામાં તેવા ધરાય ; પણ બીજાને પ્રત્યય કોઈ સીતે લાગી શકાતો નથી. તેમજ કોઈ નામચોગી વાપરતાં છઠ્ઠી જેમતેમ મૂકી શકાય. વળી અર્થમાં કોઈવાર વિરોધણ તે કોઈવાર ક્રિયાવિશેષણનો ભાસ છે ; માટે ૩૫ ઉપરથી પ્રથમામાં રાખ્યા છે.

† કોઈ વેચાકરણીઆ બીજાને પ્રત્યય 'ને' ગણીને 'પેટી' અને કર્માર્થે પ્રથમા કહેછે. પણ કર્મની વિભક્તિ બીજી છે અને તેનો પ્રત્યય શુભરાતીમાં ચોડાંક માણીયાચક નામ ને સર્વનામ સિવાય બીજાને ભાગતો નથી, માટે કર્મ હોય તે નામને દ્વિતિયા કહેવી વધારે ઉચિત છે.

૩. નિમિત્તાર્થે—હું તેનેસાડુ કસબીટાપી ભાવીશ.
૪. ભાવકતૃક ક્રિયાપદની સાથે સંબંધીનામ કે સર્વનામ ચતુર્થીમાં આવે:—જેમકે મને ભાસેછે, મને ભાગેછે વગેરે.

પંચમી વિભક્તિ. [વચાય.

૧. કરણાર્થે કર્તા (સહભેદમાં)— મારાથી રાજ બે પાઠ
૨. ધ્રુવરણુ—વિચારથી માત્ર મગજ ધુમી ગયું.
૩. કરણ— બ્રાહ્મી કલમથી ના લખો.
૪. વિચાંગ—હું સુરતથી નિકળ્યો.
૫. અવધિ—સુરતથી અમદાવાદ ધણું છેલું છે
૬. જ્યૂનાધિક્તા—લાલભાઈ રામદાસથી મેટા છે.
૭. સંગ— હું કાલથી નિશાળે આવીશ. (કાલથી એને પદચ્છેદમાં ક્રિયાવિશેષણતરીકે લેવાય)

૫મી પ્રત્યયના અર્થમાં વડે, વતે, થકી એવા નામયોગી વપરાયછે; એને પ્રત્યય ગણી પાંચમી વિભક્તિ જેવા લેવાય; પણ પદચ્છેદમાં છુટાપાડી એને નામયોગી કહેવા અને આગળનું નામ કે સર્વનામ છકી વિભક્તિમાં લેવું:—જેમ 'તે વડે' = 'તેના વડે' વગેરે.

વળી ૫મી પ્રત્યયથી કેટલાએક ક્રિયાવિશેષણ તેમજ કારણદર્શક વાક્યયોગી સાવિત ધાયછે:—જેમકે તે જલદીથી લખેછે; વરસાદ ધણો પડ્યો તેથી હું બહાર નિકળ્યો નહિ. (જેવું ક્રિયાવિ૦ અને વાક્યયોગી).

ષષ્ઠી વિભક્તિ.

૫મી જાતના સંજંધ દેખાડવામાં છકી વિભક્તિ વપરાયછે.

૧. સગપણ—રામદાસનો ભાઈ, જાપનો દીકરો.
૨. માલકીપણ કે કબજો— રાજનો ઘોડો, શેઠનો ચાકર.
૩. સ્થાન-રહેઠાણ—તે શહેરનો રહેવાસી છે
૪. જેની અથવા જેમાંથી કુંઈ વસ્તુ બનેલી હોય તે— સુકડની પેટી, સુનાની વીંટી, સાગની જેન.

૫. સમય—તે કાલનો માંદો છે. (કાલનો એને પદચ્છેદમાં ક્રિયાવિશેષણ તરીકે લેવાય.)

કવિતામાં તાલો, તાણી, તાણું; કેરો, કેરી, કેરું એ છઠ્ઠીના મત્યથ તરીકે વપરાયછે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ માત્ર નામ કે સર્વનામની સાથે કંઈ સંબંધ બતાવેછે તેથી એનો અધિકાર કંવળ વિશેષણના જેવો છે. એને વિશેષણની પેઠે એની સાથેના નામ (વિશેષ્ય) પ્રમાણે એને જાતિ વચનનેકાંઈવાર વિભક્તિ પણ લાગેછે.

છઠ્ઠી સિવાયની ખીજી બધી વિભક્તિઓને કારકવિભક્તિ કહેછે; કારણ કે તે ક્રિયાપદના વ્યાપારની સાથે સંબંધ રાખેછે; સપ્તમી વિભક્તિ.

૧. સ્થળ—તે ઘરમાં નથી; તે માળે બેઠા છે.
૨. સમય (અમુક)—તે રાતમાં ખાવાનું માગેછે, હું સહવારે આવીશ.
- ,, (દરમ્યાન)—તે દહાડામાં બેવાર ખાયછે.
૩. અંગવિકાર*—રામદાસ ડૂબે બહારે છે.
૪. જાતિ-અધિકાર*—તે જાતે બ્રાહ્મણ છે, તે અધિકારે મામલતદાર છે.
૫. મૂલ્ય—આ હવેલી એક હજારમાં ગઈ (વેચાઈ).
૬. કંઈ અમુક જાણત—ગળ પાણીમાં આ શાકર ઠીક છે. વાંચનમાં તે હુશિયાર છે.
૭. મુકાબલો—આમાં ને તેમાં ફેર છે.

કવિતામાં માંહે, મોઝાર વગેરે અવ્યયો કોઈવાર સાતમીને ઠંકાણે વાપરેછે.

‘આ’ મત્યથ સાતમીનું પ્રાચીન રૂપ છે:—જમકે જ્યાં (જ + આ), ત્યાં = (તે + આ), જતાં = જતે કે જતાંમાં.

ગતિવાચક ક્રિયાપદની સાથે જ્યાં ગતી થાયછે તે સ્થળનું નામ ગુજરાતીમાં સમ્પ્રતિમાં આવે:—જમકે તે ખેડે ગયો, હું તળાવે જાઉં છું.

* અંગવિકાર એને જાતિ-અધિકારને કોઈ વૈયાકરણીઓ ત્રીજા લેવા કહેછે; પણ એમાં ‘કરણ’ ના કરતાં સ્થળનો લાસ બહાર પડતા દેખાયછે. એ ઉપરથી તે સપ્તમિમાં લીધા છે.

પણ ઘણી ખરી વાર પ્રત્યય વિના નામ વપરાયછે:—જેમકે હું ગામ ગયો. એમાં ગામ એને પ્રત્યય નથી તે ઉપરથી કોઈ પ્રથમા એને સંસ્કૃતને ધારણે કોઈ દ્વિતયા કે ચતુર્થી સેવા ધારેછે. પણ ગુજરાતીમાં એને સાતમીનો ‘એ’ પ્રત્યય આવે એવુંજ વળાય છે:—જેમકે ‘હું મારે ગામ ગયો,’ ‘તે પોતાને ગામ ગયો’ એમાં ‘પોતાને’ એને ‘મારે’ એમાં ‘એ’ પ્રત્યયની જરૂર પડેછે; એ વાક્યમાં હું ‘મારું ગામ’—‘પોતાનું ગામ’ કે ‘મારા ગામ’—‘પોતાના ગામ’ ગયો એવી રીતે બોલાય નહિ. માટે ગામ એ સાતમી વિભક્તિમાં છે.

વિશેષણ. * (ગુણવિશેષણ)

૭૯. વિશેષણનો ઉપયોગ—કોઈ વિષય વિષે બોલતાં તેના ગુણ સંખ્યા વગેરે વિશેષ અર્થ બતાવવાને આ રાજ્ઞ વપરાયછે.

વિશેષ્ય—કોઈ વિશેષણ જે નામનો ગુણ સંખ્યા વગેરે દેખાડેછે તે નામ તેનો વિશેષ્ય કહેવાયછે. વિશેષણની જાતિ વચન ને વિભક્તિ તેના વિશેષ્યપરથી દરેછે.

૮૦. વિશેષણના રૂપ ઉપરથી એ વર્ગ પડેછે—વિદારી, અવિકારી.

૮૧. વિદારી.—જેને ત્રિજાતિદર્શક પ્રત્યય ઝા, ઈ, ઊ લાગેછે તે—જેમકે સારા, સારી, સારું રાતો, રાતી, રાતું. ૧૦.

૮૨. અવિકારી—જેને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગતા નથી એટલે જે ત્રણે જાતીના નામની સાથે એકજ રૂપે રહેછે તે. જેમ—

અકારાંત = લાલ, સફેત, સાફ, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ, ઈચ્છ, નીચ્છ.
ઈકારાંત = પ્રેમી, લોભી, પાપી, ન્યાયી, અપરાધી.

* વિશેષણ = (વિ - વિશેષાર્થદર્શક ઉપસર્ગ. શિષ્ - બાકી રહેલું અન-એ પ્રત્યય છે) બાકી રહેલો અર્થ કહી દેખાડનાર.

ઉકારાંત = આજસુ, લાલચુ, વિશ્વાસુ, દયાળુ, કૃપાળુ.
વાન કે માન પ્રત્યયથી થનારાં = ધનવાન, ખળવાન, પ્રકારામાન,
શક્તિમાન.

૮૩. વિભક્તિ કે અહુવચનના પ્રત્યય લગાડતાં, વિકારી
નામની પેઠે નરજાતિનો ઝો ને નાન્યતર જાતિના હુંનો આ
યાયછે. અને અહુવચનમાં હુંનો આં યાયછે—જેમકે સારા
છોકરાને, સારે છોકરે, કાળા પાઠિયાની, કાળાં પાઠિયાંઓ. વગેરે.

૮૪. વિશેષણનો વિશેષ્ય આપેલો હોયછે ત્યારે વિભક્તિ
કે અહુવચનના પ્રત્યય માત્ર વિશેષ્યને લાગેછે પણ વિશેષણને
છૂટા* લાગતા નથી. જેમ સારા છોકરાને, પણ 'સારાને
છોકરાને' એમ બોલાય નહિ. ડાહ્યા છોકરાઓ, પણ
'ડાહ્યાઓ છોકરાઓ નહિ.'

૮૫. પણ ન્યારે વિશેષ્યવિના વિશેષણ એકલું આવી
નામ જેવું યઠજાયછે ત્યારે તેને આ પ્રત્યયો લાગેછે. જેમ
ડાહ્યાઓ વખાણાયછે, ભાણેલાને સૌ ગણેછે, નઠારાની
આખરૂ ગણાતી નથી વગેરે.

૮૬. વિકારી ને અવિકારી બેઉ પ્રકારના વિશેષણના મુખ્ય
ચાર વર્ગ પાડી શકાય—ગુણવાચક, સંખ્યાવાચક, ખલ્લ-
લપાર્થ અને અનિશ્ચિત.

૧. ગુણવાચક વિ.—કોઈપણ પ્રાણી કે પદાર્થનો
વાર્ણ, આકાર, કદ તથા સ્વભાવિક ગુણ વગેરે બતાવનારાં
વિશેષણ:— રાતો, ગૌર, ઈંગાગો, હુંચો, માટો, ડાહ્યા,
નંગની, કૂર, દુષ્ટ, પરીપકારી વ૦.

૨. સંખ્યાવાચક વિ.—સંખ્યાનો અર્થ બતાવનારા
શબ્દો. એના નીચે પ્રમાણે ૫ વિભાગ પડેછે.—

* ત્રીજી અને સાતમીનો પ્રત્યય 'એ' જે પ્રકૃતિ રૂપની સાથે સહેલથી મળી
જાયછે તે વિશેષણ અને વિશેષ્ય બેહુમાં આવેછે.— જેમકે 'એ' પ્રત્યય છુટો
હોય તે 'સારા ઘોડાએ' 'સારાએ ઘોડાએ' એમ નહિ બોલીએ—પણ ન્યારે
વ્રજવાને બોલીએ ત્યારે 'સારા ઘોડે' એમ નહિ પણ 'સારે ઘોડે' થાયછે.

(૧) અમુકસંખ્યાર્થ—એક, બે, ત્રણ, ચાર વગેરે.

(૨) ક્રમવાચક (સંખ્યાપૂર્ણાર્થ)—પહેલો, બીજો, ત્રીજો, ચોથો વગેરે.

(૩) અંસાસંખ્યાર્થ—પા, અરધા, પોણા, સવા, દોઢ, પોણાત્રણ વગેરે—એક સંખ્યાનો કોઈ છૂટો ભાગ, અથવા કોઈ આખી સંખ્યાની સાથે એકનો કંઈ અંસ વળગેલો, એવા શબ્દો આ વિભાગમાં આવે છે.

(૪) સંખ્યાસંદ્યાર્થ—બેલું, એક, પંજો, આંગળ, કુંડી, સેંકડો વગેરે—કોઈ અમુક સંખ્યા ખતાવવાને કંઈ સંવિક્ત શબ્દો નામ જેવાં થઈ વપરાય છે તે આ ભાગમાં આવે છે. નામ વિના ન્યારે આ શબ્દો વપરાય છે ત્યારે પદરહેદમાં એને નામ જેવા ગણવા.

(૫) આલૃત્તિવાચક—બેવડું, ત્રેવડું, ચોગણું વગેરે. આ રૂપ હરેકોઈ સંખ્યાર્થને ગણું લગાડવાથી યાય છે. વળી એકએક, બપ્બો, ત્રાણત્રાણ. એવાં રૂપ અમુક સંખ્યાનાં જોડકાં ખતાવવાને વપરાય છે.

વિશ્વપણ ને વિશ્વબ્ય.

નરભ૦

રાતો ઘોડો.

વિભક્તિ. એકવચન.

બહુવચન.

૧. રાતો ઘોડો	રાતા ઘોડા-એા
૨. રાતા ઘોડાને	રાતા ઘોડાને-એાને
૩. રાતે ઘોડે-રાતા ઘોડાએ	રાતા ઘોડાએ-એાએ
૪. રાતા ઘોડાને,	રાતા ઘોડાને-એાને
૫. રાતા ઘોડાથી	રાતા ઘોડાથી-એાથી
૬. રાતા ઘોડાનો વ.	રાતા ઘોડાનો-એાનો
૭. રાતા ઘોડામાં	રાતા ઘોડામાં-એામાં

નાન્યતરજાં

રાતું ઘોડું.

અિકવચન.

બહુવચન.

૧. રાતું ઘોડું	રાતાં ઘોડાં-અ્યા
૨. રાતા ઘોડાને	રાતાં ઘોડાંને-અ્યાને
૩. રાતે ઘોડે રાતા ઘોડાઅ્યે	રાતાં ઘોડાંઅ્ય-અ્યાઅ્ય
૪. રાતા ઘોડાને	રાતાં ઘોડાંને-અ્યાને
૫. રાતા ઘોડાથી	રાતાં ઘોડાંથી-અ્યાથી
૬. રાતા ઘોડાનો	રાતાં ઘોડાંનો-અ્યાનો
૭. રાતા ઘોડામાં	રાતાં ઘોડાંમાં-અ્યામાં

૩. બહુવચનપ્રાર્થિ*— ઘણું ઘોડું અ્યાવાં જરથો
બતાવનારાં વિશેષણને બહુવચન કહેછે.—બહુ, ઘણું, સઘણું,
સંધું, અલ્પ, ઘોડું, જરા, જરાઅ્યિક, ઘોડુંક વગેરે.

૪. અનિશ્ચિત વિ.—કોઈ અચુક સંખ્યા કે માપનો અર્થ
નાહિ બતાવતાં હોય અ્યાવાં વિશેષણો:—કોઈ કંઈ વગેરે (બેપું
અનિશ્ચિત સર્વનામ).

નીચેના મનોચત્વનાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતનાં
વિશેષણ બતાવો.

મનોચત્વ ૪ થો.

૧ આ વર્ષમાં ફેટલા છોકરા છે? ૨ વીસ છોકરા છે; તેમાં મારો નંબર બીજો
છે. ૩ વાર્ષિક પરીક્ષામાં જે છોકરો ચારે વિષયમાં પાસ થશે તેને ઉપલી વર્ષમાં
ચુકીશું. ૪ દરેક વિષયમાં આઠામાં આઠી પચાસ માર્ક મળવી જોઈએ.
૫ હુશિયાર છોકરાને એ કામ કંઈ ભારે નથી. ૬ ફેટલાઅ્યિક છોકરા અ્યાવા છે કે
તેને તે અડધી માર્ક પણ મળવાની નથી. ૭ વૈસાદાર લોકોના છોકરા મગજબ
અને શોખીલા હોયછે. ૮ પેલો માણસ બીજના જેવો લુચ્ચો, લોભી, કે લાલચુ
નથી. ૯ મેં તમને જેટલા સવાલ પુછ્યા તેટલામાં તમારો કંઈ પતા લાગતો નથી.
૧૦ કાલથી હું રોજ બેવાર તમારી વર્ષમાં આવીશ, માટે ઘાચલાં ને સ્વચ્છ કપડાં
પહેરીને આવજો. ૧૧ મારે ઘણું કામ છે. ૧૨ કાલે સઘણા છોકરા હાજર
રહેજો. ૧૩ રોજ ઘોડું કામ કરો પણ સારું ને સફાઈદાર કરો.

* બહુવચનપ્રાર્થિ (વહુ + અઠ + અર્થ)—આમાંનાં ફેટલાંક બહુવચન અને
ફેટલાંક અલ્પવચન છે; આ પ્રમાણે જુદો જુદો અર્થ રચ્યા છતાં સામાન્ય
સંજ્ઞા બહુવચન વાપરીએ છીએ; આ વર્ગના વિશેષણને અનિશ્ચિતમાં
લેવાય. અથવા એને સચુચ્ચવાચક કે જથો બતાવનારાં વિં કહીએ તો ચાલે.

સર્વનામ.

૮૭. સર્વનામનો ઉપયોગ—એકવાર વાપરેલું નામ તેને વિષે ધણીવાર બોલતાં કે લખતાં, વારેવારે વાપરિયે, તે ભાષા શોભતી નથી, અને કાનને સારું લાગતું નથી, માટે ફરીથી તે નામ ન વાપરતાં તેને ઠેકાણે આ શબ્દો કંઈ અમુક નિયમ પ્રમાણે વાપરવામાં આવેછે. જેમકે ગોવિંદે ગોવિંદના ભાઈબંધ જાપુને કથું કે ગોવિંદ જાપુ સાથે રમવાનો નથી આમાં 'ગોવિંદ' ને 'જાપુ' એ એ નામ વારેવારે વાપરતાં ભાષા સારી લાગતી નથી. અને અદલે 'ગોવિંદે પોતાના ભાઈબંધ જાપુને કથું કે હું તારી સાથે રમવાનો નથી' આ પ્રમાણે બોલિયેછિયે. આમાં 'પોતાના' 'હું' તારી આ શબ્દો 'ગોવિંદ' ને 'જાપુ' આ નામ ફરીથી ન વાપરતાં તેને ઠેકાણે વાપરેલા છે. માટે એ સર્વનામ છે.

૮૮. સર્વનામ છ પ્રકારનાં છે—પુરુષવાચક, સ્વાર્થ કે સ્વવાચક, તત્પદપેક્ષક (સંબંધી), દર્શક, પ્રશ્નાર્થ, અનિશ્ચિત.

એમાં પુરુષવાચક ને સ્વાર્થ એ બેને વિશેષ સર્વનામ કહેછે; કારણ કે તે માત્ર નામના અર્થે જ યજ્ઞને ભાષામાં વપરાયછે. અને બાકીના ચારમાં સર્વનામ છતાં ગુણવાચકનો ભાવ રહેલો છે. માટે તેને વિશેષણ સર્વનામ કહેછે.

૧. પુરુષવાચકસર્વનામ.—બોલનાર પુરુષ, જેની સાથે બોલેછે તે, અને જે પુરુષ કે વસ્તુવિષે બોલેછે તેના નામને ઠેકાણે જે શબ્દો વપરાયછે તે.—હું, તું, તે, આપણે, આપ, હું, એ પેઠેલો પુરુષ—બોલનાર અથવા જે બોલેછે તે.
તું, એ જાણો પુરુષ—જેની સાથે બોલેછે તે.
તે, એ ત્રીજો પુરુષ—જેને વિષે બોલેછે તે.

આપણે, એ પ્રથમદ્વિતીયસંઘાર્થ—બોલનાર જેની સાથે બોલેછે તેને સાથે ગણીને બોલે ત્યારે 'આપણે' વાપરેછે.

આપ, ખીજી પુરૂષ બહુવચન, એ માનાર્થે વધારે વિનય બતાવવાને 'તમે' ને બદલે વપરાયછે.

૨. સ્વાર્થ કે સ્વભાષક—કોઈપણ પુરૂષવાચક સર્વનામની સાથે પોતાપણનો અર્થ સામેલ કરવાને જો શબ્દો વપરાયછે તે.— 'પોતે' એ ત્રણે પુરૂષમાં અને બહુવચનમાં એકજ રૂપે વપરાયછે. એને બદલે કોઈવાર 'પંડે' 'જાને' 'હાથે' મેજે* આ શબ્દો વાપરેછે; આ અર્થમાં એ પણ સ્વાર્થસર્વનામ કહેવાય.

પોતપોતે—એ પણ સ્વાર્થમાં ગણાયછે; પણ એમાં 'પોતે'ના કરતાં કંઈ વિશેષ અર્થ રહેલો છે—જેમકે 'તેઓ પોતાને ધેર ગયા' એમાં તેઓનું ધર એકજ હતું એવો અર્થ છે; પણ 'તેઓ પોતપોતાને ધેર ગયા' એમાં તેઓ ગયા તેમનાં ધર જુદાં જુદાં હતાં એવો અર્થ રહેલો છે.

વિશેષ સર્વનામનાં રૂપાખ્યાન.

પેહેલો પુરૂષ હું. (નર કે નારીજાતી).

વિભક્તિ.	એકવચન.	બહુવચન.
૧ લી	હું	અમે (હમે)
૨ જી	મને, મુને, મજને, મુજને	અમને, અમોને
૩ જી	મેં	અમે
૪ થી	મને, મુને, મજને, મુજને, મારેમાટે સારૂ ધું	અમને, અમોને અમારેમાટે સારૂ ધું.
૫ મી	મારાથી-ન થકી, મજથી, હુંથી	અમારાથી-થકી, અમથી
૬ ઠી	મારો-રી, રું, રો, રાં	અમારો, -રી-રું-રા-રાં
૭ મી	મારામાં, હુંમાં	અમારામાં, અમમાં

*આ શબ્દોની પૂર્વે છઠ્ઠી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ આવે ત્યારે એઓને પદરહેદમાં નામ કહેવાય.

† પુરૂષવાચક સર્વનામમાં સાધારણ રીતે પાંચમીનો પ્રત્યય લગાડતાં પૂર્વે છઠ્ઠીનું રૂપ વાપરવાનો આલ છે. માટે એ રૂપ પહેલું લીધું છે. હુંથી, તુંથી, તેથી, એ રૂપો અવર ભાગોમાં વપરાયછે.

ત્રીજો પુરૂષ 'તું' (નર કે નારીજાતી).

વિભક્તિ.	એકવચન.	બહુવચન.
૧ સી	તું	તમે, તમે
૨ જી	તને, તુને, તજને, તુજને	તમને, તમોને
૩ જી	તે	તમે
૪ થી	તને, તુને, તજને, તુજને તારેમાટે સાડ ઈં	તમને, તમોને, તમારે માટે સાડ ઈં
૫ મી	તારાથી-થકી, તજથી, તુજથી, તુંથી	તમારાથી-થકી, તમથી
૬ ઠી	તારો-રી-રૂ-રા-રાં	તમારો રી રૂ-રા-રાં
૭ મી	તારામાં તજમાં, તુજમાં તુંમાં	તમારામાં, તમમાં

ત્રીજો પુરૂષ 'તે' (નર, નારી, તે નાન્યતર).

વિભક્તિ.	એકવચન.	બહુવચન.
૧ સી	તે, તેણી*	તેઓ, તેહી
૨ જી	તેને	તેઓને, તેમને
૩ જી	તેણે	તેઓએ, તેમણે
૪ થી	તેને, તેને માટે સાડ ઈં	તેઓને, તેમને, તેઓને માટે સાડ ઈં
૫ મી	તેનાથી-થકી, તેથી	તેઓનાથી-થકી, તેમ- નાથી-થકી, તેઓથી
૬ ઠી	તેનો-ની-તું-ના-નાં	તેઓનો-તેમનો-ની-તું- ના નાં
૭ મી	તેનામાં, તેમાં	તેઓનામાં તેમનામાં- તેઓમાં

આપણે (નર કે નારી જાતી), આપ.

વિભં	બહુવચન.	બહુવચન.
૧ આપણે		આપ
૨ આપણને		આપને

* કોઈવાર સ્ત્રીને માટે આ રૂપ વપરાય છે.

+ આ રૂપ પાંચમીનાજ અર્થમાં ચાલે છે, માટે એ અર્થે છઠ્ઠીસાથે પાંચમી કહેવાય નહિ.

૩ આપણે	આપે
૪ આપણને, આપણે માટે સારું	આપને, આપને માટે સારું
૫ આપણાથી	આપથી
૬ આપણો, છી, છું, છા, છાં	આપનો, ની, ગું, ના, નાં
૭ આપણામાં	આપમાં.
પોતે:—સ્વાર્થ	પોત પોતે
વિ. (એકવ. — બહુવ.)	(બહુવચન)
૧ પોતે	પોતપોતે
૨ પોતાને	પોતપોતાને
૩ પોતે	પોતપોતે.
૪ પોતાને, પોતાને માટે સારું	પોતપોતાને, પોતપોતાને માટે
૫ પોતાથી	પોતપોતાથી
૬ પોતાનો, ની, ગું, ના, નાં	પોતપોતાનો, ની, ગું, ના, નાં
૭ પોતામાં	પોતપોતામાં.

૩. પ્રમાર્થસર્વનામ—પ્રમ પુષ્ટવામાં જે વપરાયછે તે.
જેવાંકે—કોણ, કયો-કઈ-કયું, શો, શી, શું.

કોણ,—એ કોઈપણ પુરૂષ કે સ્ત્રીને માટે વિશેષ સર્વનામની પેઠે વપરાયછે. વિશેષણ તરીકે કોઈ નામની સાથે એ ઘણું યોડું વપરાયછે.

કયો, કઈ, કયું—એ પુરૂષ અને સ્ત્રીના તેમજ બીજાં માણીનાં ને વસ્તુનાં નામને માટે પણ વપરાયછે-જેમકે, કયો-છોકરો, ઘોડો, અંગરખો, પાઠ વગેરે.

શો, શી, શું—ઘણું કરીને એકલાં વસ્તુનાં નામને માટે વપરાયછે.

કોણ.

શો.

વિ. (એકવ. ને બહુવ.)	એકવ.	બહુવ.
૧. કોણ	શા	શા
૨. કોણ (ચોથી વપરાયછે)	શા,	શા

૩. કોગો, કોગો	શાગો, શોગો.	શાગો, શોગો
૪. કોને, કેને, કોનેમાટે સારૂ	શાને, શને	શાને, શને
૫. કોનાથી, કેનાથી	શાથી	શાથી
૬. કોનો, કેનો, ની-નું-ના-નાં	શાનો-શનો વ૦	શાનો-શનો વ૦
૭. કોનામાં, કેનામાં	શામાં, શમાં, શે	શામાં, શમાં, શે.

નું નાં રૂપ પેહેલી ને ખીજી વિભક્તિ રિવાજ શોનાં જેવાં થાયછે. અને ખડુવચનમાં શાં થાયછે.

શી ધચ્ચું કરીને પહેલી ને ખીજીમાંજ વપરાયછે.

(૪) દર્શક સર્વનામ—આગળ જેને વિષે વાત થઈગઈ હોય તે નામને જાણે આંગળીએ કરીને ખતાવતાં હોય એવો અર્થ જે દેખાડેછે તે.—જેવાં કે, આ, એ, તે, પેલો-પેલી, પેલું, ફલાણો-ફલાણી-ફલાણું, ઝાલો, ઝાલી, ઝાલું વગેરે.

આ—એ પોતાની પાસેનો કે ઘણોજ નજીકનો પદાર્થ

એ—એનાથી જરા દૂરનો પદાર્થ દર્શાવેછે. [દર્શાવેછે.

તે—તેનાથીએ દૂરનો પદાર્થ દર્શાવેછે.

પેલો,-પેલી-પેલું,-ઝાલો*—ઝાલી-ઝાલું.—

એ ઘણો આઘેનો કે આગળ થોડા વખત ઉપર વાત થઈ ગએલી એવો પદાર્થ દર્શાવેછે.

ફલાણો-ણી ણું,—એ સંશયથી કોઈ પ્રાણી, પદાર્થનું નામ ધાર્યાવિના જોલવું હોય ત્યારે વપરાયછે.

આમાંના કોઈ દર્શક સર્વનામ જ્યારે નામની સાથે વપરાયલાં હોય ત્યારે તેને પદ્મછેદમાં દર્શકવિશેષણ કહેવાં, જેમકે—આ ચોપડી, એ વાત, તે છોકરો, પેલું કામ, ઝાલો ભાયડો, ફલાણો માણસ, વગેરે.

‘આ, એ, તે,’ નું રૂપાખ્યાન પુરૂષવાચક ‘તે’ ની પેઠે થાયછે ‘પેલો-પેલું, ઝાલો-ઝાલું, ફલાણો-ફલાણું’ એનું રૂપાખ્યાન વિકારી વિશેષણની પેઠે થાયછે. અને ‘પેલી’ વગેરે નારીબતીનું રૂપાખ્યાન ઈકારાત નામની પેઠે થાયછે.

૫. સંખંધી સર્વનામ—કોઈ વિષયનું નામ જોડ્યા પછી તેને વિષે વિશ્લેષ વિવેચન કરતાં તેનું સંખંધી યર્થ જે વપરાયછે તેને સંખંધી સર્વનામ કહેછે.—ગુજરાતીમાં ‘જે’ એજ સંખંધી સર્વનામ છે. એને તાત્પર્યપેક્ષક કહેછે.—(તત્ + પદ + અપેક્ષક = સં તત્ = ‘તે’ એ પદની જેને જરૂર છે એવું) આગળ જે વાપરયું કે પાછળ દર્શક સર્વનામ ‘તે’ વાપરયુંજ પડેછે.—ગુજરાતીમાં ‘જે’ કોઈવાર અધ્યાહાર રહેછે. પણ ‘તે’ તે જોઈએજ—જેમકે તમારે (જે) જોઈએ તે લો.

‘જે’નું રૂપાખ્યાન ‘તે’ની પેઠે થાયછે.

દર્શક સર્વનામ ‘આ’ ‘ઓ’ ‘તે’ પ્રત્યયનું રૂપ ‘કે’ એને સંખંધી સર્વનામ ‘જે’ એના ઉપર કેટલાક પ્રત્યય આવીને વિવિધ અર્થ બતાવનાર ખીજાં રૂપો સાધિત થાયછે.

પ્રત્યય.	અર્થ.	રૂપ.
વો, વી, વું	ગુણાર્થ	આવો, આવી, આવું એવો, એવી, એવું તેવો, તેવી, તેવું કેવો, કેવી, કેવું જેવો, જેવી, જેવું
વડો, વડી, વડું	કદાર્થ—	આવડો, આવડી, આવડું એવડો, એવડી, એવડું તેવડો, તેવડી, તેવડું કેવડો, કેવડી, કેવડું જેવડો, જેવડી, જેવડું
ટણો, ટણી, ટણું	ગણાર્થ—	આટણો, આટણી, આટણું એટણો, એટણી, એટણું તેટણો, તેટણી, તેટણું કેટણો, કેટણી, કેટણું જેટણો, જેટણી, જેટણું

આ રૂપોનું વિકારી વિશેષણની પેઠે રૂપાખ્યાન થાયછે. પદ્મછેદમાં નામની સાથે હોય ત્યારે ય્યને વિશેષણ કહેવાં. પણ કોઈ વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણનો ગુણ ખતાવે ત્યારે ક્રિયા-વિશેષણ છે.

મ રિત્યર્થ. આમ, ય્યમ, તેમ, કેમ, જેમ.

આં કે યાં સ્વભાવ. યાં, ળ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, બ્યાં.

આ રૂપો ખરાં ક્રિયાવિશેષણ છે. પણ કોઈવાર નામ જેવાં ધર્મ વપરાયછે ત્યારે ય્યને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે:— જેમકે ક્યાંથી, ત્યાંથી, આમથી વગેરે.

૬. અનિશ્ચિત (સામાન્ય) સર્વાનામ—જેમાં માધ-મપણાનો અર્થ રહેલો છે તે:—ત્રણે જાતિમાં ય્યકલ રૂપે રહે ય્યેવાં (અવિકારી)—કોઈ, કાંઈ, કંઈ, કોઈક, કોઈએક, કાંઈક, કાંઈએક, કંઈક, કંઈએક, હરકોઈ, હરકાંઈ, હરકંઈ, કો, કોક, હરેક, દરેક, એકએક, સર્વા, સહુ, અમુક, અન્ય, અલર.

ત્રણે જાતિમાં ફરે ય્યેવાં (વિકારી) કરો, કરી, કરું, એકલો, એકલી, એકલું, જીજો, જીજી, જીજું (એકજીજું) થોડોક, થોડીક, થોડુંક, કેટલોક, કેટલીક, કેટલુંક, વગેરે.

સઘણું, જાલું, થોડું વગેરે બહુધાર્યે રાખ્દો પણ અનિશ્ચિતમાં લેવાય.

કોઈ, કાંઈ, કંઈ. ને ય્ય ઉપરથી થતાં જીજનં રૂપ ય્યને અમુક, અન્ય, અલર ય્યે ખને વચનમાં વપરાયછે. હરકોઈ, હરકાંઈ, હરકોઈ, હરેક, દરેક ય્યે ય્યેકવચનમાંજ રહેછે.

સઘજો-સઘણું, ઘણો-ઘણું, થોડો-થોડું, કેટલોક-કેટલુંક વગેરે ય્યેકવચનમાં જથો ખતાવેછે ; પણ ય્યેનાં બહુવચનનાં રૂપ ઘણું કરીને સંખ્યાને અર્થે વપરાયછે:—કેટલાંક-થોડાંક માણસ, કેટલામ્મિક ઘોડો વગેરે.

કોઈ પુરૂષ અથવા વસ્તુનાં નામ ઉપર ભાર મુકીને બોલતાં કે તે એકજ એવો અર્થ ખતાવવામાં 'એકલું' વપરાયછે:—
'તું એકલો શું કરશે?'

પદચ્છેદને લગતી વિશેષ સૂચના.

કોઈ સામાન્ય કૃદંત કે આખું વાક્ય નામ તરીકે વપરાયલું છે એમ ખતાવવાને તેની સાથે દર્શક સર્વનામ તે કે એ વાપરવાને ચાલ છે:—જેમકે 'બોલતું એ કીક છે'; 'તમે ગાળ દોષો તે સાંચે નથી.' પણ પાછળ આવતા વાક્યને દર્શાવવાને આગલા વાક્યમાં એવું કે એમ વાપરેછે: જેમકે 'તેણે એવું કહ્યું કે હું તો નહિ આતું'; 'તે એમ બોલ્યો કે તમારાથી ધાય તે કરી લો.' આ વાક્યોમાં એવું, એમ એ ક્રિયાવિશેષણ જેવા દેખાયછે, પણ પાછળના વાક્યને દર્શાવેછે માટે પદચ્છેદમાં એને દર્શક કે પ્રવેશક સર્વનામ કહેવાય;—કારણ કે પાછળનું વાક્ય એને સમાનાર્થ છે. એવું, એમ કોઈવાર એ કે તેને ક્રેડાણે પણ દર્શક સર્વનામ તરીકે વપરાયછે.

'તેઓ એક જીજ્ઞને કહી દેછે,' 'તેઓ એક જીજ્ઞથી ડરતા નથી' આવાં વાક્યોમાં એક કર્તા ને સમાન વિભક્તિમાં છે. એને જીજ્ઞને, જીજ્ઞથી એ ક્રિયાપદના સંબંધમાં જાયછે.

જ્યારે કોઈ નામ તેને માટે વપરાયલા સર્વનામની સાથે વાપરવામાં આવેછે ત્યારે કેટલીક વાર બેઉને વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે એને કોઈવાર એકલા નામનેજ લાગેછે:—મને ગરીબને શા માટે રીખાવોછો, હું રંકડેપર આટલો જીલમ? માઝું ગરીબનું કહ્યું માનો. એમાં મને, હું, માઝું એ સર્વનામને તેની પછીના નામને સમાન વિભક્તિ કહેવી.

નિચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતનાં સર્વનામ ખતાવો. તથા તેની જાતિ વિભક્તિ ને વચન કહો.

મનોયત્ન ૫ માં.

૧ આ કોની ચોપડી છે? ૨ તે છોકરે જ્વાબ દીધો 'એ મારી છે, સાહેબ.'
૩ આપની પાસે તે દહાડે વેચાતી લીધેલી તે. ૪ તમે એવું શું આપ્યું હતું?
૫ મને કંઈ યાદ નથી, તમારી નોંધમાં જે લખેલું હોય તે ખરું. ૬ ઠીક છે હું
મારી નોંધમાં જોઈને તને કહીશ. ૭ આપણે એમાંની બીજી કેટલી જોઈશું?
૮ કેટલી જોઈએ તેટલી ગણીને મને કહો. ૯ પેલું તમને નોંધ્યું હતું તેવું શું
થયું? ૧૦ તેઓ કર્યા એ કેમ જણાય? ૧૧ જે એવું કહે કે એમ નથી જાણતા
તેને તમારે ઉપર મોકલવા. ૧૨ આ વર્ષમાં તો કોઈ એમ કહેતું નથી.
૧૩ જમનલાલ, તમે પોતે જાણે અને તમારા એકલાથી ન થાય તો બીજાઓને
લેતા જાણે. ૧૪ થોડાએક એવા છે ખરા પણ તે એકબીજાનાં નામ ખતાવતા
નથી. ૧૫ એ કોણ છે અને કયાંનો રહેવાસી છે તે શાથી જણાય? ૧૬ એ
સુગતનો વતની છે એમ શી રીતે જણાય?

ક્રિયાપદ.

૮૯. ક્રિયાપદ?—ક્રોધપણ જાતની ક્રિયા (અસ્તિ, સ્થિતિ, ગતિ, કૃતિ વિ.) કાળસહિત જે શબ્દવડે જાણાય છે તે :—
લખુંછું, વાંચી, વાંચતો હતો, જવાનો છું, ખોલીશ. વાક્યમાં
ક્રિયાપદના મુખ્ય સંબંધી કર્તા અને કર્મ છે.

૯૦. કર્તા—ક્રિયાનો કરનાર તે ક્રિયાપદનો કર્તા કહેવાય.
જેમ 'છોકરો વાંચે છે.' એમાં વાંચવાની ક્રિયા કરનાર
છોકરો છે તેથી 'છોકરો' એ 'વાંચે છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.

કર્તા ઝોળખવાની રીત. સાધારણ રીતે ક્રિયાપદને
'કોણ'થી પ્રશ્ન પુછવાથી કર્તા ઝોળખાય છે. 'છોકરો વાંચે-
છે' એમાં વાંચે છે ક્રિયાપદને 'કોણ'થી પ્રશ્ન પુછીએ-કોણ
વાંચે છે? જવાબ—'છોકરો' (વાંચે છે); એટલે 'છોકરો'
એ કર્તા.

૯૧. કર્મ—ક્રિયાનો સહન કરનાર એટલે જેના ઉપર
ક્રિયા થાય છે તે અથવા કર્તાનું સાધેલું કે ઉપજવેલું કામ (કળ)-
તે ક્રિયાપદનું કર્મ કહેવાય—તેણે છોકરાને માર્યો, મેં ચોપડી

૧ ક્રિયાપદ (ક્રિયા=કંઈ કરવું તે, પદ=શબ્દ) ક્રિયા ખતાવનાર શબ્દ.

લખી, સુયારે પેટી ધડી, અમાં ૧લામાં મારવાની ક્રિયાને સહન કરનાર 'છોકરાને' છે. જે ૨ જ ને ૩ જમાં 'ચોપડી' અને 'પેટી' અપેક્ષા કરતાં સાધિલું કે ઉપજાવેલું કામ ખતાવે છે. માટે 'છોકરાને' 'ચોપડી' 'પેટી' અપેક્ષા કરેલાય.

કર્મ ઝોળખવાની રીત.—કોને અથવા શું શાખવડે પ્રથમ પુણ્યવાથી કર્મ માલમ પડે છે :—જેમકે ઉપલા ત્રણ ઘાખલામાં 'કોણ' શાખવડી સવાલ પુણ્યતાં તે 'તોણે,' 'મેં,' 'સુયારે' અથવા જવાબ આવશે, તે તે કર્તા છે.—પણ કોને માર્યો? જા. છોકરાને; શું લખ્યું? જા. ચોપડી; શું ધડ્યું? જા. પેટી; અપેક્ષા છોકરાને, ચોપડી, પેટી અપેક્ષા કરે છે અમા સિદ્ધ થાય.

૯૨. વર્ણ (જાત)—કોઈ ક્રિયાપદને અપેક્ષા કર્તા અને કોઈને કર્તા જે કર્મ બેઉ હોય છે; આ ઉપરથી ક્રિયાપદના મુખ્ય બે પ્રકાર થાય છે તેને ક્રિયાપદનો વર્ણ કહે છે :—૧ અકર્મક. ૨ સકર્મક.

૯૩. અકર્મક ક્રિયા?—જેના કર્તાની ક્રિયા કર્તામાં જ રહે છે, પણ ખીજા માણસ કે વસ્તુ ઉપર લાગુ પડતી નથી તે :—જેમકે છોકરા ઉંચે છે, હું જાઉં છું, તે ખેડો છે વા.

કોણ અને શુંથી પ્રથમ પુણ્યતાં તે બેઉનો જવાબ અપેક્ષા આવે તે તે અકર્મક ક્રિ. જાણું :—જેમકે તે દોડે છે : અમાં 'કોણ દોડે છે?' જા. તે; 'શું દોડે છે?' જા. તે; માટે દોડે છે અમા અકર્મક.

અકર્મકક્રિયાપદમાં અસ્તિ, સ્થિતિ, અને ગતિવાચક ક્રિયાપદો આવે છે.

અસ્ત્યર્થ—હોવું, થવું (તે મારો ભાઈ થાય છે.)

૧ અકર્મક (અ= નહિ, કર્મક= કર્મવાળા) જેને કર્મ નથી તે.

સ્થિત્યર્થ—વસવું, રહેવું વ૦ (તે સુરતમાં રહેછે.) (વિશેષણોની સાથે હોય ધાતુ આવીને અનેક પ્રકારની સ્થિતિ બતાવેછે.)

ગત્યર્થ—જવું, આવવું, ચાલવું, દોડવું વગેરે.

કેડલાંક અકર્મક ક્રિયાપદોમાં એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવું એવો અર્થ રહેલો છે તેને સ્થિતિવિકારાર્થ કહેછે:—જેમકે તે રાજા થયો, હું નોકર રહ્યો; આવાં ક્રિયાપદને કર્મજેવાં કોઈ નામની જરૂર છે; એ નામ કર્તાને સમાન પ્રથમા વિભક્તિમાં આવેછે. અને એને કર્મ નહિ પણ ક્રિયાપૂર્ણી કહેવાય. ઉપલાં વાક્યોમાં રાજા, નોકર એ 'થયો' 'રહ્યો' ના ક્રિયાપૂર્ણી છે.

૯૪. સકર્મક ક્રિં—જેના કર્તાની ક્રિયા બીજા માણસ અથવા વસ્તુ ઉપર લાગુ પડેછે તે:—જેમકે હું ચોપડી લખુંદું, તેણે મને બાલાવ્યો.

કોણ અને શુંથી પ્રશ્ન પુછતાં ખેડના જવાબ જુદા જુદા આવે તો તેને સકર્મક ક્રિં જાણવું:—જેમકે હું ચોપડી લખુંદું: એમાં 'કોણ લખેછે અથવા લખનાર કોણ?' જ૦ હું; 'શું લખેછે અથવા લખવાનું શું?' જ૦ ચોપડી; આ પ્રમાણે ખેડના જવાબ જુદા આવ્યા માટે લખુંદું એ સકર્મક.

૯૫. કેટલાંએક સકર્મક ક્રિયાપદને બે કર્મ હોયછે તેને દ્વિકર્મી ક્રિયાપદ કહેછે. એના બે પ્રકાર છે:—પ્રદાયક અને કારક.

૯૬. પ્રદાયક ક્રિં—કોઈને કુંઈ આપવું એવો અર્થ જેમાં રહેલો હોય તે:—જેવાંકે. આપવું, દેવું, અર્પવું, મોકલવું વ૦ વળી મારવું, પીરસવું (મુકવું, મેલવું), કહેવું વગેરે અર્થનાં ક્રિયાપદ પણ પ્રદાયકમાં ગણાય.

૯૭. કારક ક્રિં—કોઈને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મુકવું એવો અર્થ જેમાં રહેલો હોય તે:—જેવાંકે. નિમવું, બનાવવું, કરવું, કહેવું (નામ આપવું) વગેરે.

૯૮. આવાં પ્રદાયક અને કારક* ક્રિયાપદોની સાથે જેને કુંઈ અપાયછે અથવા કર્તાની ક્રિયા પ્રાપ્ત થાયછે તે નામ ચંતુર્થીમાં

* કારક ક્રિયાપદના અનુપન્ય કર્મમા સંપ્રદાનના અર્થ નથી તેમજ એનાં બેહુ કર્મ એકજ ભતનાં છે તેથી એને દ્વિતીયામાં લેવાય.

આવેછે અને તેને અનુપસ્થ કર્મ કહેછે. જેમકે 'તેણે મને પાંચ રૂપીઆ આપ્યા,' 'માસ્તરે લલ્લુભાઈને મોનિટર બનાવ્યો' એમાં મને, લલ્લુભાઈને એ અનુપસ્થ કર્મ છે. અને રૂપીઆ, મોનિટર એ ઉપસ્થ (નજીકતું) કર્મ કહેવાય.

૯૯. ઉભયવર્ણુ ક્રિં—જે ક્રિયાપદ કોઈવાર અકર્મક ને કોઈવાર સકર્મક તરિકં વપરાતાં હે તે ઉભયવર્ણુ ક્રિ. કહેવાય; પણ પદગ્રંથમાં તેો અકર્મક હોય ત્યાં અકર્મક ને સકર્મક હોય ત્યાં સકર્મક એમજ કહેવું.

૧૦૦. ભાવકર્તૃક ક્રિં—જે ક્રિયાપદનો કર્તા છૂટો જણાતો નથી પણ તેના ભાવાર્થમાંજ સમાયલો હોયછ તેને ભાવકર્તૃક ક્રિં કહેવાય :—જેમકે 'મારા પેટમાં દુખેછે,' 'આજ મને ગમતું નથી,' 'આપ દિકરાને જાનતું નથી,' 'આજ બહુ વર્ષ્યું,' એમાં દુખેછે, ગમતું નથી, જાનતું નથી, વર્ષ્યું, એ ભાવકર્તૃક ક્રિં છે. જેમકે એનો કર્તા શોધતાં 'દુખવાનું કે દુખ,' 'ગમવાનું' 'અનવાનું કે અનાવટ,' 'વરસવાનું કે વરસાદ' એવા એના ભાવાર્થમાંથી કાઢી ખતાવાય.

૧૦૧. અકર્તૃક ક્રિં*—જે ક્રિયાપદનો કર્તા દેખાતો ન હોય તેમજ ભાવાર્થમાં ભળેલો ન હોય પણ અધ્યાહાર જેવો હોય તે :—જેમકે 'ગમે તે કરે,' 'સુઝે તે કરો,' 'રૂચે તે કરે,' એમાં ગમે, સુઝે, રૂચે એને અકર્તૃક ક્રિં કહેછે. એનો કર્તા 'જે' અધ્યાહાર જેવો છે.

* 'ગમે તે કરે,' 'સુઝે તે કરો,' 'રૂચે તે કરે,' આવાં ટૂંકાં રૂપ વાપરવાનો ધણો ચાલ પડી ગયો છે; પણ એનાં પૂર્ણ રૂપ 'તને જે ગમે તે કરે,' 'તમને જે સુઝે તે કરો,' 'તને જે રૂચે તે કરે,' એ પણ વપરાયછે, માટે 'ગમે,' 'સુઝે,' 'રૂચે,' એ અરેખરા અકર્તૃક (કર્તા વગરનાં) ક્રિયાપદ જેવાં નથી. એનો 'ચાહે,' અને 'દેખ' ક્રિયાપદના સહરૂપને બદલે વપરાતાં ક્રિયાપદ જેવાં છે, અને 'લાગે,' 'ભામે,' (જોણું વિભ૦) આવાં ક્રિયાપદની પેઠે એનું સંજોધી નામ કે સર્વનામ આવીમાં લઈ ભાષામાં વપરાતાં દેખાયછે.

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંના ક્રિયાપદનો વર્ણ
કરો તથા તેના કર્તા કર્મ બતાવો.

મનોયત્ન ૬ ક્રો.

૧ છાકરાંચ્છા દોડેછે. ૨ ગાયને ચાર પગ ને એક પુંછડી હોયછે. ૩ તે
ગમેછે. ૪ જૈરાંચ્છા ગાયછે. ૫ લલલુચ્છા મને બે કલમ આવી છે. ૬ તેની
નિમન પુછજો. ૭ હું પાનાં રમુંછું. ૮ તમે એક સારું ગાયન ગાઓ. ૯ પેલા
બધાઓ હસેછે. ૧૦ મારું માથું દુખેછે. ૧૧ મને બહુ વાગ્યું. ૧૨ હું કોણ
ઓસડ કરું? ૧૩ તમે તો મને હસોજો. ૧૪ હું હવેથી તમને ડાહ્યાભાઈ
કહીશ. ૧૫ મને મોનીટર કરો તો હીક.

૧૦૨. ક્રિયાપદની પાખતમાં તેનો મૂળ (ધાતુ) ભેદ, અર્થ,
ક્રણ, જ્ઞતિ, વચન, પુરૂપ, પ્રયોગ વગેરે જાણવાં જોઈએ.

મૂળ (ધાતુ)

૧૦૩. મૂળ—ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદનું કુંકું રૂપ જોને પ્રત્યયો
લગાડાયછે તે. અને સંસ્કૃતના જે રૂપ ઉપરથી એ નિકળતું
હોય તે ધાતુ કહેવાય:—જેમકે સં. કૃ ધાતુ ઉપરથી ગુજરાતીમાં
કર, ચયું એ મૂળ કહેવાય.

સંસ્કૃત ધાતુની નિયમિત સંખ્યા છે. અને તે ઉપરથી નિકળેલા
ગુજરાતી મૂળ રૂપની પણ અમુક નિયમિત સંખ્યા બંધાય. આ મૂળ
રૂપને સિદ્ધ શબ્દ કહેછે. અને એની સાથે વિવિધ પ્રત્યય ઉપ-
સર્ગાદિ આવીને અનેક શબ્દો થાયછે તે સાધિત શબ્દ કહેવાય.

ભેદ.

૧૦૪. ભેદ—ક્રિયાપદના ત્રણરૂપને એવી રીતે ફેરવીને
બોલીએ કે તેથી અર્થ નહિ બદલાય પણ વાક્યનો મરોડ ફેર
તેને ભેદ કહેછે. મુખ્ય ભેદ બે છે:—મૂળભેદ અને સાહ્યભેદ.

૧૦૫. મૂળભેદ—ક્રિયાપદના ત્રણરૂપ ઉપર પ્રત્યયો
આવીને જે રૂપ થાયછે તે. એમાં કારકનો અર્થ રહેલો છે :
જેમકે 'તે જાયછે,' 'મેં કાગળ લખ્યો.' એમાં જ્ઞત્યું, ઈ,
લખ્યો એ ત્રણભેદ છે.

૧૦૬. સહ્યભિદ—ક્રિયાપદનું મૂળરૂપ બદલાઈને તેમાં સહ્યાર્થ આવે ત્યારે સહ્યભિદ કહેવાય :— જ્ઞેમકે ‘તેનાથી જવાય- છે,’ ‘મારાથી કાગળ લખાયો.’ એમાં જવાય છે, લખાયો એ સહ્યભિદ કહેવાય.

૧૦૭. વળી સહ્યભિદમાં શક્યાર્થ (શક્તિનો અર્થ) ભજેલા છે, તેથી એને શક્યભિદ પણ કહે છે. પરંતુ અકર્મક ક્રિયાપદના આ રૂપમાં શક્યાર્થ ખુલ્લો જાણાય છે— જ્ઞેમકે ‘મારાથી ચલાતું તરી,’ ‘તમારાથી ચલાય તો આવજો,’ ‘જવાય તો જાઓ,’ વગેરે. માટે અકર્મકના સહ્યરૂપને શક્યભિદ અને સકર્મકના એ રૂપને સહ્યભિદ કહેવો.

૧૦૮. સહ્યભિદનો પ્રત્યય તથા એ જનાવવાની રીત.

સહ્યભિદનો પ્રત્યય ‘આ’ છે. એ મૂળરૂપને લાગ્યા પછી કાળ વગેરેના પ્રત્યયો લગાડાય છે અને એ પ્રત્યય હોય ત્યાં ચ લાગે છે. (જેનું, કાળના પ્રત્યય) :— જ્ઞેમકે કરાય, વંચાયું, લખાણે વગેરે.

(૧) ક્રિયાપદના મૂળરૂપમાં વચ્ચે કે છેડે ‘આ’ હોય તો સહ્યભિદનો પ્રત્યય લાગતા પહેલાં તેનો ‘ચ’ યાય છે :— જ્ઞેમકે માર-નરાય, નાંખ-નાંખાય, ખા-ખવાય વગેરે.

(૨) અકારાંત રિવાયના કોઈ મૂળ— જ્ઞેવાંકે સુ, પી, લે, દે, ખા, જા, કહે, સાહે, રહે, વગેરેને સહ્યભિદનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં છેડે ‘વ્’ ઉમેરવો પડે છે :— જ્ઞેમકે સુવાય, પીવાય, ખવાય, કહેવાય વગેરે.

૧૦૯. પ્રેરકરૂપ* (પ્રયોગ્યાર્થ)—ક્રિયાપદનો કર્તા પોતાને

* પ્રેરકરૂપમાં મૂળના રૂપમાં ફેરફાર થતાં અર્થવિકાર પણ થાય છે માટે એને ભિદ તરીકે લીધા નથી. વળી એ રૂપનો સહ્યભિદ પણ થાય છે :— જ્ઞેમકે ‘પડાવ’ એનો સહ્યભિદ પડાવાય, લખાવ-લખાવાય, જગાડ-જગાડાય વગેરે.

હાથે ક્રિયા નહિ કરતાં ખીજની પાસે કે ખીજને કહીને કરાવે ત્યારે જે રૂપ વપરાયછે તે:—જેમકે ‘ભાઈદાસ પલંગ પાથરેછે’ એમાં પાથરવાની ક્રિયા ભાઈદાસ જાને કરેછે ; પણ ભાઈદાસ પલંગ પથરાવેછે’ એમાં પાથરવાની ક્રિયા ભાઈદાસ જાને કરતો નથી પણ ખીજ કોઈની પાસે કરાવેછે, માટે પથરાવેછે એ પ્રેરકરૂપ કહેવાય. આ રૂપને એક ત્રીજો ભેદ પણ ગણેછે.

પ્રેરકરૂપ જન્નાવવાની રીત તથા તેના પ્રત્યય.

૧૧૦ પ્રેરકરૂપના પ્રત્યય—ક્રિયાપદના મૂળરૂપને આવ, કે આડ પ્રત્યય લગાડ્યાથી પ્રેરકરૂપ થાયછે: જેમકે લખાવ, વંચાવ, જમાડ, રમાડ, ખવાડ, સુવાડ વગેરે.

(૧) ક્રિયાપદના મૂળ રૂપમાં વચ્ચે કે છેડે આ હોય તો પ્રેરકરૂપનો પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં તેનો અ કરવો પડેછે:—જેમકે ‘પાડ-પડાવ’, ‘આ-ખવાડ’ વગેરે.

(૨) અક્ષરાંત મૂળને ધાણું કરીને પ્રેરક થતાં આવ પ્રત્યય લાગેછે ; પણ કેટલાંકને નથી લાગતો:—જેમકે જમ-જમાડ, રમ-રમાડ, જગ-જગાડ વગેરે.

(૩) અક્ષરાંત શિવાયના ક્રિયાપદ, જેવાકે સુ, પી, ખી, લે, દે, આ વગેરે ક્રિયાપદને ધાણું કરીને આડ પ્રત્યય લાગેછે ; અને તે લાગતાં પહેલાં મૂળરૂપને છેડે વ્ ઉમેરવો પડેછે: જેમકે સુવાડ, પીવાડ, લેવાડ, દેવાડ, ખવાડ, કહેવાડ વગેરે.

(૪) કેટલાંકનું પ્રેરકરૂપ વપરાતુંજ નથી:—જેમકે ‘જા’ એનું જવાડ કે ‘આવ’ એનું ‘અવાડ’ એવું રૂપ વાપરતા નથી ; પણ એ અર્થે ‘મોકલ’ ક્રિયાપદ વપરાયછે.

૧૧૧. ધાણા અર્થે અકર્મક ક્રિયાપદને પ્રેરક રૂપમાં લેતાં પહેલાં સકર્મક કરવાં પડેછે તેને કર્મક રૂપ કહેછે : પદ્મચેદમાં તો એને સકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય.

૧૧૨. અકર્મક ઉપરથી સકર્મક અનાવવાની રીત:—છેલ્લા અક્ષરની પાસેના સ્વર ઝાનો ઝાા કરવાથી કર્મકરૂપ થાયછે. કોઈવાર ઝાનો ઝ્ઝે અને ઊનો ઝ્ઝો કરવો પડેછે. બધા અકર્મક ક્રિયાપદનું કંઈ કર્મક રૂપ થઈ શકે નહિ. થોડામ્પિકનું યાયછે તે નીચે આપ્યા છે.

અકર્મક.	કર્મકરૂપ.	અકર્મક.	કર્મકરૂપ.	અકર્મક.	કર્મકરૂપ.
ગળ	ગાળ	તર	તાર	ભળ	ભાળ
ચર	ચાર	વૃટ	વૌડ	મર	માર
ઝર	ઝાર	દ્ય	દ્યા	વળ	વાળ
ટળ	ટાળ	નમ	નામ	ઉછુર	ઉછેર
હર	હાર	પડ	પાડ	ઉકળ	ઉકાળ
ડ્ય	ડ્યા	ફુટ	ફૌડ	ઉતર	ઉતાર
બળ	બાળ	બળ	બાળ		

કેટલાંક સકર્મક યતાં પ્રેરક જેવાં દેખાય પણ તેમાં પ્રેરણાનો અર્થ નથી ;—જેવાં કે, ભાણ-ભાણાવ, (શીખવ) મળ-મળવ (સંપાદન કર). આવાં કેટલાંક રૂપોના અર્થનો વિચાર કરતાં તેમાં પ્રેરણા ન હોય તેો રૂપ ઉપરથી પ્રેરક લેવાય નહિ.

અર્થ કે વાચ.

૧૧૩. અર્થ—કોઈ ક્રિયાવિષે ખોલતાં કર્ત્તાના મનનો ભાવ કેવા પ્રકારનો છે એ જોઈ જાણાય તેને અર્થ કે વાચ કહેછે. મુખ્ય અર્થ ત્રણ છે :—નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ અને આસ્વાર્થ.

૧૧૪. નિશ્ચયાર્થ—ખોલનાર કોઈ વસ્તુવિષે, સાધારણ રીતે, થઈગઈ, યાયછે, કે યથા અંતરૂંજ રૂકત જાણાવે એવા અર્થ તે નિશ્ચયાર્થ :—જેમકે ‘તે કાલે ગયો,’ ‘હું પાઠ વાંચું છું,’ ‘રામદાસ આવતે બુધવારે આવશે,’ એમાં ગયો, વાંચું છું, આવશે એ નિશ્ચયાર્થ છે.

૧૧૫. સંસારાર્થ—કોઈ ક્રિયાવિષે ખોલનારના મનમાં સંદેહ રહેતો હોય કે 'યાય કે ન યાય' અથવા કોઈ શરત ઉપર કંઈ ક્રિયા થવાનો સંભવ હોય એવો અર્થ તે સંસારાર્થ :—જેમકે 'એ વાત ખરી પણ હોય,' 'હું કદાચ કાલે જાઉં,' 'જો તું કહેત તો હું આવત.' એમાં હોય, જાઉં, કહેત એ સંસારાર્થ છે.

૧૧૬. નિશ્ચયાર્થ એને સંસારાર્થના રૂપ કેટલીકવાર એક સરખાં હોય છે તે અર્થ ઉપરથી ઓળખવા :—જેમકે 'તે એવું જાણે એમાં નવાઈ નથી,' એમાં જાણે નિશ્ચયાર્થ છે. પણ 'તે એવું જાણે તો મારી જાય,' એમાં ખોલે સંસારાર્થ છે. એને સંકેતાર્થ પણ કહે છે.

૧૧૭ આગાર્થ—સાધારણપણે હુકમ કરવામાં આવે તે આગાર્થ :—જેમકે 'તું તારો પાઠ વાંચ,' 'જાઓ, મહેતાજીને જાલાવો,' 'તમે કાલે આવજો.' એમાં વાંચ, જાઓ, જાલાવો, આવજો એમાં આગાર્થ રહેલો છે.

૧૧૮. શુદ્ધ આગાર્થ માત્ર ખીજ પુરૂપમાં એને વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળમાં આવે છે. એમાં પ્રાર્થના (વિનંતિ), ઉપદેશ, આશીર્વાદ, શાપ વગેરે અર્થો રહેલા છે.

પ્રાર્થના—અરે પ્રભુ! તું અમારાં પાપ માફ કર.

ઉપદેશ—એને ખબરે કશાક ધેર ભાણાવો.

આશીર્વાદ—ધરડા ડોસા થાઓ ને સુખી રહો.

શાપ—તમે રખડી રત્નગીને મરો.

ભવિષ્યકાળમાં શો, શો ને ખદલે ઠંઠે, જો પ્રત્યય આવે છે :—
નિશ્ચં આવશે; આગાં આવજો. નિશ્ચં આવશે ; આગાં આવજો.

૧૧૯. સામાન્ય કદંતનું રૂપ (જીવું, કદંતનાં રૂપ). પણ આ અર્થમાં વપરાય છે; એમાં આગાની સાથે કરજ, પ્રાર્થના વગેરેનો અર્થ રહેલો છે :—જેમકે

કરજ—નિશાળીઆએ મહેતાજીનો હુકમ માનવો.

પ્રાર્થના—મહેરઆની કરીને તમારે એટલું કામ જાનવવું.

વળી જ્યારે પ્રશ્ન પુછવામાં આવે ત્યારે તે પ્રમાર્થ કહેવાય :
જેમકે તમે શું કરોછો? તે ક્યારે આવ્યો? પણ એ નિશ્ચયાર્થનાં
રૂપ છે એટલે એને નિશ્ચયાર્થમાં ગણવાં.

કૃદંત.

૧૨૦. કૃદંત—ક્રિયાપદ ઉપરથી સાધિત થયલા શબ્દો જેમાં
ક્રિયાનો તેમજ નામ વિશેષણકે અવ્યયનો અર્થ આવે પણ કાળનો
અર્થ આવે નહિ તેને કૃદંત કહેછે.

સંસ્કૃત તેમજ તે ઉપરથી નિકળેલી ભાષાઓમાં ઘણા ખરા
શબ્દો ધાતુ ઉપરથીજ નિકળેલા છે. પણ તેમાંથી ક્રિયાપદનો
ગુણ જતો રહીને નામ, વિશેષણ, અગ્યથ વગેરેનો ખાસ ગુણ
વળગ્યો તે ઉપરથી તે વર્ગમાં ગણાવા લાગ્યા, અને જેમાં ક્રિયાના
ગુણદેખીતો રહ્યો તેટલાનેજ માત્ર કૃદંત એ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૧૨૧. કૃદંત ૭ પ્રકારના છે—સામાન્ય કૃં, કર્તૃવાચક કૃં,
વર્તમાન કૃં, ભૂત કૃં, વિશેષભૂત કૃં; ભવિષ્ય કૃં,
અને સંજ્ઞક ભૂત કૃં. આમાંના પહેલા બે પ્રકારના
કૃદંત નામની પેઠે વપરાયછે તેથી એને વિશેષ્ય (નામરૂપી)
કૃદંત કહેછે; પછીના ચાર વર્ગના વિશેષણ તરીકે વપરાયછે
માટે તે વિશેષણ કૃદંત; અને છેલ્લો અધિકારી છે માટે તે
અંતર્ય કૃદંત.

કૃદંત.

પ્રત્યય.

નામરૂપી	{ સામાન્ય કૃં કર્તૃવાચક કૃં	વો, વી, વું, વા, વી, વાં
		નારો, નારી, નારું, નારા, નારી, નારાં ; નાર (અધિકારીરૂપ-ત્રણ જાતિના નામની સાથે આવે)

	કૃંત.	પ્રત્યય.
વિશેષણરૂં.	વર્તમાન કૃં	તો, તી, તું, તા, તી, તાં
	ભૂત કૃં	યો, ઈ, યું, યા, ઇ, યાં
	વિશેષભૂત કૃં	યલો, યલી, યલું, યલા, યલી, યલાં, (‘ય’ને દેકાગે એ પાછા વપરાયછે— એલો એલી વ૦) [વાનાં
	ભવિષ્ય કૃં	વાનો, વાની, વાનું, વાના વાની,

અન્યરૂં—સંબંધકભૂત કૃં ઈ, ઇને (આ પ્રત્યય અકારાંત શિવાયના મૂળને છૂટા લાગેછે:—આ-આઈને, લે-લેઈ કે લઈ,

કૃંતનાં રૂપ. [જ-જઈને વ૦
લખ્ય મૂળ મૂળભેદ. એકવ. બહુવ.

સામા. કૃ.—લખવો, લખવી, લખવું; લખવા લખવી, લખવાં.

કર્તૃવા. કૃ.—લખનારો, લખનારી, લખનારા, લખનારી,
લખનારું; લખનારાં; લખનાર.

વર્ત. કૃ.—લખતો, લખતી, લખતું; લખતા, લખતી, લખતાં.

ભૂત કૃ.—લખ્યો, લખી, લખ્યું; લખ્યા, લખી, લખ્યાં.

નિ. બૂ. કૃ.—લખેલો, લખેલી, લખેલું; લખેલા, લખેલી, લખેલાં.

ભવિ. કૃ.—લખવાનો, લખવાની, લખવાના, લખવાની, લ-
ખવાનું; ખવાનાં.

સંબં. બૂ. કૃ.—લખી, લખીને.

કૃંત સંબંધી પદરહેદને લગતી સૂચના.

દરેક કૃંતના જુદા જુદા ઉપયોગ.

સામાન્ય કૃં

૧. નામ—તારું જોલવું ડાહું છે.

૨. પૂર્ણક્રિયાપદ—તારે જોલવું નહિ. (એમાં જોલવું એ સામાન્ય કૃં આશયે ભવિષ્યકાળને ઠેકાણે વપરાયલો.)

કર્તૃવાચક કૃં

૧. નામ—કાળીદાસજી આવા ગ્રંથનો લખનાર છે.

૨. પૂર્ણક્રિયાપદ—તે આવો ગ્રંથ લખનાર છે (લખશે).
(એમાં લખનાર છે એ નિશ્ચયાર્થે ભવિષ્યકાળને ઠેકાણે વપરાયલો).

વર્તમાન કૃ૦

૧. વિશેષણ—ચાલતું કામ, જોલનો ચોપટ, દોડનો ઘોડો વ૦

૨. પૂર્ણક્રિયાપદ—દરરોજ પાંચ કલાક કામ ચાલતું. તે ચોપટ રોજ રહવારમાં જોલનો. (એમાં ચાલતું, જોલનો, એ ચાલુ ભૂતકાળ તરીકે વપરાયલા.)

૩. નામ—તેને જોલતાં આવડતું નથી. (એમાં જોલતાં એ સામાન્યકૃદંતને અર્થે વપરાયલું છે; અને આ અર્થે એ રૂપ હંમેશાં અવિકારી છે.)

૪. અભ્યય—તે ચાલતાં પડી ગયો.

ભૂત કૃ૦

૧. વિશેષણ—કહી વાત, દીંધી શીખામણ, લખ્યા લેખ વ૦

૨. નામતરિકે—તમારે કહ્યું મારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. તમારે ગયે મને લાભ નથી. તેના જોલ્યા પર ભરોસો નહિ.

૩. પૂર્ણક્રિયાપદ—તેણે મને એક વાત કહી—શીખામણ દીંધી—કાગળ લખ્યો (ગુજરાતીમાં ભૂત-કૃદંતનું રૂપજ ભૂતકાળમાં વપરાયછે. માટે પૂર્ણ કાળનો અર્થ હોય ત્યાં એ રૂપને ભૂત-કાળ કહેવું.)

વિશેષભૂત કૃ૦

૧. વિશેષણ—લખેલો કાગળ, કહેલું કામ વગેરે.

૨. નામતરીકે—તમારે લખેલું મારાથી વંચાતું નથી.

૩. પૂર્ણક્રિયાપદ—મેં તમને દશ કાગળ લખેલા. મેં તમને એ કાલનું કહેલું. (એમાં લખેલા, કહેલું એ પૂર્ણભૂતકાળને અર્થે વપરાયલા.)

ભવિષ્ય કૃ૦

૧. વિશેષણ—જવાનો વિચાર, આવવાના ઉપાય લખવાનું કામ વ૦

૨. નામ— તેણે મને જલાનું કહ્યું. મને લખવાનું ગમતું નથી. (એમાં જલાનું, લખવાનું એ સામાન્ય કૃદંતને અર્થે વપરાયલા.)

૩. પૂર્ણક્રિયાપદ— હું તો જવાનો. તમે ક્યારે આપવના ? (એમાં જવાનો, આવાવાનો એ ભવિષ્યકાળને અર્થે વપરાયલા.)

સંબંધકૃત્વ કૃં

૧. સંબંધકૃત્વકૃં કેવળ અન્યથ રૂપેજ વપરાયછે; અને એમાંનો 'ને' વાક્યયોગી છે. આ કૃદંતમાં એની પછીના ક્રિયાપદનો કાળ સમાયલો છે:— જમકે 'તમે ઘેર જઇને આવો' = તમે ઘેર જાઓ અને આવો. 'હું પાઠ વાંચીને બેસી ગયો' = મેં પાઠ વાંચ્યો અને (હું) બેસી ગયો. 'તે બસેં રૂપીઆ કમાઇને આવશે' = તે બસેં રૂપીઆ કમાશે અને પછી આવશે.

કૃદંતને પણ ભેદ લાગેછે: જમકે 'લખતો' એ મૂળભેદ, એનો સહભેદ 'લખાતો', અને પ્રેરકરૂપ 'લખાવાતો.'

ત્રીયેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંના કૃદંતની જાત તથા તેનો ભેદ કહો.

મનોયત્ન ૭ માં.

૧ ચાલતું કામ અટકાવતું નહિ. ૨ થવાતું હશે તે થઈ રહેશે. ૩ મર્યો વખત સંભારવો નહિ. ૪ હોતાર વસ્તુ આગળ ડહાપણ ચાલતું નથી. ૫ કુનિયાનો ખનાવનાર કોણ છે? ૬ ગઈ કાલે આપણે શું વાત થયેલી? ૭ સિપાઈને બોલાવતું કામ મારું નથી. ૮ પોપટને કાળજી લઈને બોલતાં શિખવીએ તો આવડે ખરું. ૯ આંધળાંને પણ લખતાં વાંચતાં શિખવી શકાય. ૧૦ છાપેલાં પુસ્તક વાંચવાં સહેલાં પડેછે.

ઉપલાં વાક્યોમાંના ક્રિયાપદનો ભેદ કહો, અને ત્રણ ભેદ હોય તો તેનો સહભેદ તથા પ્રેરકરૂપ કરી બતાવો.

કાળ.

૧૨૨. કાળ—કોઈ ક્રિયાવિષે બોલતાં તેમાં જ વખતનો અર્થ રહેલો હોય તેને ક્રિયાપદનો કાળ કહેછે. વખતના

સ્વભાવિક ભાગપ્રમાણે વ્યાકરણમાં ક્રિયાપદના મુખ્યકાળ ત્રણ છે :— વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય. આ ત્રણ શુદ્ધકાળ કહેવાય છે.

૧૨૩. વર્તમાનકાળ—ક્રિયા ચાલુ વખતમાં થાય છે એવા અર્થ હોય તે :— જ્ઞેમકે જેસું, જાય, કરે વગેરે.

ગુજરાતીમાં સાધારણ વર્તમાનનો અર્થ ખતાવવાને કોઈપણ ક્રિયાપદની સાથે 'છ' મૂળના રૂપ વાપરે છે : જ્ઞેમકે જેસુંછું, જાયછે, કરેછે વગેરે.

૧૨૪. ભૂતકાળ—આગલા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થઈગઈ એવા અર્થ હોય તે :— જ્ઞેમકે કર્યું, ગયો, જેઠી વગેરે.

શુદ્ધ ભૂતકાળમાં ભૂતકૃદંતનાં રૂપજ વપરાય છે.

૧૨૫. ભવિષ્યકાળ—આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થશે એટલે હજી થવાની છે એવા અર્થ હોય તે :— જ્ઞેમકે કરીશ, જશે, જેસીશું વગેરે.

૧૨૬. મુખ્યકાળના પ્રત્યયો તથા રૂપાખ્યાન.

નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાળ.

	પ્રત્યય.	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન	એકવચન
૧	હો	ઈએ ઇયે	હું બોલું	અને બોલીએ-બોલિયે	
૨	એ (ય)	આ	તું બોલે	તમે બોલો	
૩	એ (ય)	એ (ય)	તે બોલે	તેઓ બોલે.	

વર્તમાન કાળમાં આકારાંત ને ઝોાકારાંત ક્રિયાપદને 'એ' ને ઠેકાણે 'ય' લાગે છે : જ્ઞેમકે 'તું ખાયા,' 'તે જ્ઞેમકે,' 'તે જ્ઞેમકે,' અને ઝોાકારાંત ક્રિયાપદને ખીજો પુરૂષ એકવચન અને ત્રીજો પુરૂષ એકવચન ને બહુવચનમાં એ કે ય કોઈ પ્રત્યય લાગતો નથી : જ્ઞેમકે 'તું લે,' 'તે રહે,' 'તેઓ કહે,' વગેરે.

સંશયાર્થવર્તમાનકાળ.

(સંશયાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રત્યય તથા રૂપ નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાળના જેવાંજ છે).

આચાર્યવર્તમાનકાળ.

પુરૂષ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ
૨	(મૂળરૂપ)	ઓ	તું બોલ	તમે બોલો.

નિશ્ચયાર્થભૂતકાળ.

(નિશ્ચયાર્થ ભૂતકાળના ભતિપ્રમાણે રૂપાખ્યાન થાયછે)

ભતિ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ
નર	યો	યા હું, તું,	તે બોલ્યો	અમે તમે } બોલ્યા.
નારી	ઈ	ઈ	,, બોલી	,, બોલી, બોલીઓ*
નાન્ય.	યું	યાં	,, બોલ્યું	,, બોલ્યાં

સંશયાર્થભૂતકાળ.

મૂળરૂપર ના પ્રત્યય લગાડવાથી	પુરૂષ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ
સંશયાર્થ (સંકેત) ભૂતકાળ થાયછે.	હું	બોલત,	અમે બોલત
ત્રણે પુરૂષ અને બેહુ વચનમાં	એક-	તું	,, તમે ,,
જ સરખું રૂપ રહેછે.	તે	,, તેઓ ,,	

નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્યકાળ.

પુરૂષ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ
૧	ઈશ	શે, ઈશ્ય	હું બોલીશ	અમે બોલશ-બોલીશું
૨	શે (ઈશ)	શે	તું બોલશે	બોલીશ તમે બોલશે
૩	શે	શે	તે બોલશે	તેઓ બોલશે

સંશયાર્થ ભવિષ્યકાળ.

(સંશયાર્થ ભવિષ્યકાળના પ્રત્યય તથા રૂપ નિશ્ચયાર્થ ભવિષ્યકાળનાં જેવાંજ છે).

આચાર્ય ભવિષ્યકાળ.

પુરૂષ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ	એકવચ્ચ	બહુવચ્ચ
૨	જે.	જે	તું બોલજે	તમે બોલજો

* ભૂતકાળમાં નારીભતિના રૂપની સાથે કોઈવાર બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' વાપરવાનો ચાલ છે.

સહ્યભેદ (રાજ્યભેદ) તથા પ્રેરકનું એક એક રૂપ નીચે આપ્યું છે. એના પ્રત્યય તથા અનાવવાની રીત ગ્રાણ્યા પછી ઉપર પ્રમાણે કોષ/પાણ કાળનાં રૂપ અનાવી રાકાય.

સહ્યભેદ.	પ્રેરક.
નિશ્ચં, સંરાં વર્તમાન—બોલાય	બોલાવે [બોલાવ્યું
નિશ્ચંબૂત—બોલાયો, બોલાઈ, બોલાયું	બોલાવ્યો, બોલાવી,
સંરાં ,, —બોલાત	બોલાવત
નિશ્ચં, સંરાં ભવિષ્ય—બોલાશે	બોલાવશે

૧૨૭. કેટલાંએક ક્રિયાપદને ભૂતકાળ કે કૃદંતમાં યો, ઈ, યું ને વિશેષભૂત કૃંમાં એલો, એલી એલું પ્રત્યય નથી લાગતા પાણ કંઈ ફેરફાર થઈને જ્યુદાજ પ્રત્યય લાગેછે ; આવાં ક્રિયાપદને અનિચમિત કિં કહેવાય ; અને જેને સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ભૂત ને વિશેષભૂતના પ્રત્યય લાગે તે નિચમિત.

(ગુજરાતીમાં પદસ્થાને કરવામાં આ ભેદ લેવાતો નથી.)

અનિં કિં	ભૂતકૃદંત કે કાળ.	વિશેષભૂત કૃદંત.
આ	આધો, આધી, આધું	આધેલો, આધેલી, આધેલું
ગ	ગધો, ગઈ, ગયું	ગયેલો, ગયેલી, ગયેલું
દે	દીધો, દીધી, દીધું	દીધેલો, દીધેલી, દીધેલું
લે	લીધો, લીધી, લીધું	લીધેલો, લીધેલી, લીધેલું
પી	પીધો, પીધી, પીધું	પીધેલો, પીધેલી, પીધેલું
પેસ	પેઠો, પેઠી, પેઠું	પેઠેલો, પેઠેલી, પેઠેલું
બેસ	બેઠો, બેઠી, બેઠું	બેઠેલો, બેઠેલી, બેઠેલું
જહાસ	નાઠો, નાઠી, નાઠું	નાઠેલો, નાઠેલી, નાઠેલું
માર	મુએ, મુઈ, મુઈ	મુએલો, મુએલી, મુએલું
સુ	સુતો, સુતી સુતું	સુતેલો, સુતેલી, સુતેલું

દ્વિઅક્ષરી ક્રિયાપદ જેને છેડે એ આવેછે જેવાકે કહે, રહે, સહે, લહે, વં તેને ભૂતકાળનો પ્રત્યય લાગતાં છે. ડાનો એ જનો રહેછે : જેમકે કહ્યો, સહ્યો, રહ્યો વગેરે.

સહાયકારકક્રિયાપદ.

૧૨૮. સહાયકારક ક્રિ— શ્રુતક્રિયાપદની સાથે ખીજી ક્રિયાપદ આવીને તેના અર્થમાં કે કાળમાં ફેરફાર કરેછે તેને સહાયકારકક્રિા કહેછે. અને શ્રુતક્રિયાપદને મુખ્યક્રિયાપદ કહેછે.

અરેઅરે સહાયકારક ગુજરાતીમાં માત્ર 'શક' છે; કારણ કે એ મુખ્યક્રિયાપદની સાથે આવી તેમાં રાજ્યાર્થનો વધારો કરેછે; અને મુખ્યક્રિયાપદ તરીકે વપરાતો નથી:— જમકે હું ચાલી શકું, તું વાંચી શક્યો, તે રહી શકશે વ૦. સભ્યભેદ કે રાજ્યભેદનાં રૂપમાં આ અર્થ રહેલો છે: જમકે ચલાય, વાંચાયું, રહેવાશે વ૦. માટે ઉપલાં રૂપને સંયુક્તક્રિયાપદમાં ગણાય (જેવું સંયુક્તક્રિયાપદ).

હો શ્રુતનાં રૂપ મુખ્યક્રિયાપદની સાથે આવી તેના કાળમાં ફેરફાર કરેછે ત્યારે એ સહાયકારક ગણાય (જીએમિ મિશ્રકાળ).

ખીજી ક્રિયાપદો સહાયકારક જેવાં વપરાયલાં દીકામાં આવે પણ તે સહાયકારક નથી, પણ વિકારક છે (જીએમિ સંયુક્તક્રિયાપદ).

મિશ્રકાળ.

૧૨૯. મિશ્રકાળ.— શુદ્ધ વર્તમાન, ભૂત ને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં કંઈ વ્યુનાધિક અર્થ દેખાડવાને જે ષેવડાં રૂપો વપરાયછે તેને મિશ્રકાળ કહેછે. અર મિશ્રકાળ આઠ ગણેલા છે. મુખ્યક્રિયાપદના વર્તમાન, ભૂત, વિશેષભૂત અને ભવિષ્ય, એ ચાર કૃદંત ઉપરથી એકએકના બળે રૂપ થાયછે. જેમકે:—

	મિશ્રકાળનાં નામ.	ઉદાહરણ.
વર્તમાન ઉપરથી	દિત્વવર્તમાન	બોલેછે, બોલતો હોય
	વર્તમાનભૂત	બોલતો હતો
ભૂત ઉપરથી	ભૂતવર્તમાન	બોલ્યો છે
	દિત્વભૂત	બોલ્યો હતો
વિશેષભૂતઉપરથી	વિશેષભૂતવર્તમાન	બોલેલો છે
	વિશેષદિત્વભૂત	બોલેલો હતો

ભવિષ્યઉપરથી { ભવિષ્યવર્તમાન બોલવાનો છે
 { ભવિષ્યભૂત બોલવાનો હતો

વળી એ ચારે કૃદંતની સાથે સહાયકારકના ભવિષ્યનું રૂપ લાગ્યાથી ખીજ ચાર મિત્રકાળ થાયછે. પણ તેમાં ઘણા ખરા સંશયાર્થ રહેલો છે. માટે તેને મુખ્યમાં ગણ્યા નથી : જેમકે

- વર્તમાનભવિષ્ય —બોલતો હશે
- ભૂતભવિષ્ય —બોલ્યો હશે
- વિશેષભૂતભવિષ્ય—બોલેલો હશે
- દિત્વભવિષ્ય —બોલવાનો હશે.

૧૩૦. મિત્રકાળ બનાવવાની રીત.—મુખ્યક્રિયાપદના વર્તમાન, ભૂત, વિશેષભૂત અને ભવિષ્યકૃદંતની સાથે હો સહાયકારકના વર્તમાન અને ભૂતકાળનાં રૂપ જોડ્યાથી થાયછે. માત્ર નિશ્ચયાર્થ દિત્વવર્તમાનમાં મુખ્યક્રિયાપદના વર્તમાનકૃદંતને ખદલે વર્તમાનકાળનું* રૂપ વપરાયછે. જેમકે ‘બોલતો છું’ નહિ પણ ‘બોલુંછું.’

મિત્રકાળનાં રૂપ.

૧. દિત્વવર્તમાન.—

નિશ્ચયાર્થ (મુખ્ય તથા સહાયકારક ‘હો’ બેઠેના વર્તમાનકાળ).

- ૧ પુ૦ એકવ૦ હું બોલુંછું બહુવ૦ અમે બોલીએછીયે
- ૨ “ “ તું બોલેછે “ તમે બોલોછો
- ૩ “ “ તે બોલેછે “ તેઓ બોલેછે

સંશયાર્થ (મુખ્ય ક્રિ૦ નો વર્તમાન કૃ૦ અને સહાયકા૦ ‘હો’ નો વર્તમાનકાળ).

* નિશ્ચયાર્થ શિવાય સંશયાર્થ તેમજ નિષેધ રૂપ બનાવતાં દિત્વવર્તમાનમાં મુખ્ય કાળનો વર્તમાન કૃદંતજ આવેછે : જેમકે સંશ૦ ‘બોલતો હોઈ’, નિષે૦ બોલતો નથી. વળી ખરા ગુજરાતના મૂળ રહેવાસી, કેળી, કાઠી વગેરે ખેડુત વર્ગના લોકોમાં ‘બોલતો છું’, ‘કહેતો છું’ ‘આવતો છું’ આવાં રૂપો નિશ્ચયાર્થમાં પણ હજી વપરાયછે. પરંતુ કેળવાયલા વર્ગમાં બોલુંછું’ આ રૂપ ચાલુ ધર્મગુ’ માટેજ આ નિયમને અટકાવેલા બાધ આવેછે.

- ૧ પુ૦ એકવ૦ હું બોલતો હોઈ અહુવ૦ અમે બોલતા હોઈએ
 ૨ " " તું બોલતો હોય " તમે બોલતા હો
 ૩ " " તે બોલતો હોય " તેઓ બોલતા હોય

૨. વર્તમાનભૂત (મુખ્ય ક્રિયાપદનો વર્તમાન કૃદંત તથા સહાયકારક 'હો' નો ભૂતકાળ).

ભતિ	એકવ૦	નિશ્ચયાર્થ	અહુવ૦	
નર	હું તું તે	બોલતો હતો	અમે તમે તેઓ	બોલતા હતા
નારી	"	બોલતી હતી	"	બોલતી હતી
નાન્ય	"	બોલાતું હતું	"	બોલતાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર	"	બોલતો હોત	"	બોલતા હોત
નારી	"	બોલતી હોત	"	બોલતી હોત
નાન્ય	"	બોલતું હોત	"	બોલતાં હોત

૩. ભૂતવર્તમાન (મુખ્યક્રિાનો ભૂતકૃ૦ ને સહાયકારક 'હો' નો વર્તમાન કાળ).

પુરૂપ.	એકવ૦	નિશ્ચયાર્થ.	અહુવ૦	
૧	હું	બોલ્યો, સી, લ્યું છું	અમે	બોલ્યા, સી, લ્યાં છીએ
૨	તું	" " " છે છું	તમે	" " " છો
૩	તે	" " " છે	તેઓ	" " " છે.

સંશયાર્થ.

૧	હું	બોલ્યો, સી, લ્યું હોઈ	અમે	બોલ્યા, સી, લ્યાં હોઈએ
૧	તું	" " " હોય	તમે	" " " હો
૩	તે	" " " હોય	તેઓ	" " " હોય

૪. વિત્તભૂત (મુખ્યનો ભૂતકૃ૦ ને સહાયક 'હો' નો ભૂતકાળ).

ભતિ.	એકવ૦	નિશ્ચયાર્થ.	અહુવ૦	
નર	હું, તું, તે,	બોલ્યો હતો	અમે તમે તેઓ	બોલ્યા હતા
નારી	"	બોલી હતી	"	બોલી હતી
નાન્ય	"	બોલ્યું હતું	"	બોલ્યાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર	"	બોલ્યો હોત	"	બોલ્યા હોત
નારી	"	બોલી હોત	"	બોલી હોત
નાન્ય	"	બોલ્યું હોત	"	બોલ્યાં હોત

૫. વિશેષભૂતવર્તમાન (મુખ્યનો વિશેષભૂતૃ૦ ને સહાયકાં 'હો' નો વર્તમાનકાળ).

પુરૂષ.	એકવચ	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચ
૧ હું	બોલેલો, લી, હું છું	અમે	બોલેલા, લી, લાં છિયે
૨ તું	„ „ „ છે-છું	તમે	„ „ „ છો
૩ તે	„ „ „ છે	તેઓ	„ „ „ છે.

સંશયાર્થ.

૧ હું	બોલેલો, લી, હું હોઈ	અમે	બોલેલા, લી, લાં હોઈએ
૨ તું	„ „ „ હોય	તમે	„ „ „ હો
૩ તે	„ „ „ હોય	તેઓ	„ „ „ હોય

૬. વિશેષાદિત્વભૂત (મુખ્યનો વિશેષભૂતૃ૦ ને સહાયકાં- 'હો' નો ભૂતકાળ).

ભૂતિ.	એકવચ	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચ
નર (હું તું તે)	બોલેલો હતો	(અમે તમે તેઓ)	બોલેલા હતા
નારી	„ બોલેલી હતી	„	બોલેલી હતી
નાન્ય	„ બોલેલું હતું	„	બોલેલાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર	„ બોલેલો હોત	„	બોલેલા હોત
નારી	„ બોલેલી હોત	„	બોલેલી હોત
નાન્ય	„ બોલેલું હોત	„	બોલેલાં હોત

૭. ભવિષ્યવર્તમાન—(મુખ્યનો ભવિષ્યૃ૦ ને સહાયકારક 'હો' નો વર્તમાનકાળ).

પુરૂષ.	એકવચ	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચ
૧ હું	બોલવાનો, ની, તું છું	અમે	બોલવાના, ની, નાં છિયે
૨ તું	„ „ „ છે છું	તમે	„ „ „ છો
૩ તે	„ „ „ છે	તેઓ	„ „ „ છે

સંશયાર્થ.

૧ હું	બોલવાનો, ની, તું હોઈ	અમે	બોલવાનાં, ની, નાં હોઈએ
૨ તું	„ „ „ હોય	તમે	„ „ „ હો
૩ તે	„ „ „ હોય	તેઓ	„ „ „ હોય

૮. ભવિષ્યભૂત—(મુખ્યનો ભવિષ્ય ક્રદંત ને સહાયકાં 'હો' નો ભૂતકાળ).

ભાતિ.	એકવચન	નિશ્ચયાર્થ.	બહુવચન
નર (હું, તું, તે)	બોલવાનો હતો	(અમે, તમે, તેઓ)	બોલવાના હતા
નારી "	બોલવાની હતી	"	બોલવાની હતી
નાન્ય. "	બોલવાનું હતું	"	બોલવાનાં હતાં

સંશયાર્થ.

નર (હું, તું, તે)	બોલવાનો હોત	(અમે, તમે, તેઓ)	બોલવાના હોત
નારી "	બોલવાની હોત	"	બોલવાની હોત
નાન્ય. "	બોલવાનું હોત	"	બોલવાનાં હોત

૧૩૦. નિષેધાર્થ—ક્રિયાપદની સાથે ન, ના, નહિ, નવ, કે મા આ નકાર બતાવનારા શબ્દો વાપર્યાથી જે રૂપ યાયછે તેને નિષેધાર્થ કે નિષેધરૂપ કહેછે:—જેમકે નથી, ન હોય, નહિ થાય, નવ્ર કહેવાય, કરના ના, બોલશે મા વગેરે.

પદછેદમાં ફક્ત નથી એને છ મૂળનું આકારું રૂપ એમ કહેછે કારણ કે એમાં નકાર ભળી ગયલો છે. (રૂપાભ્યાનમાં જોવું). પણ ખીજાં રૂપોમાં ન, નહિ, વગેરે નકારવાચક ને છૂટા ક્રિયાવિશેષણ તરીકે લેવાયછે.

૧૩૧. અપૂર્ણક્રિયાપદ—જે ક્રિયાપદનાં બધાં રૂપ યતાં નથી તેને અપૂર્ણક્રિયાપદ કહેછે. ગુજરાતીમાં ખરેખરાં અપૂર્ણક્રિયા એ છે—હો અને જોઈએ. (આગળ રૂપાભ્યાનમાં જોવું).

મિશ્રિત્વભાગના સામાન્ય અર્થ.

૧. વિત્તવર્ત્તમાનમાં ચાલુ વર્ત્તમાનનો એટલે વર્ત્તમાન કાળમાં કુંઈ ક્રિયા શરૂ છે એવો અર્થ રહેલો છે.

૨. વર્ત્તમાનભૂતમાં ચાલુ ભૂતનો, એટલે ભૂતકાળમાં કુંઈ ક્રિયા થતી હતી પણ પૂરી થયલી નહિ એવો અર્થ રહેલો છે.

૩. ભૂતવર્ત્તમાનમાં કુંઈ ક્રિયા તરતજ કે થોડા વખત પહેલાં પૂરી થઈ છે એવો અર્થ રહેલો છે.

૪. વિત્તભૂતમાં ગયલા વખતમાં કુંઈ ક્રિયા થઈ રહેલી અથવા ઘણા વખતઉપર કુંઈ ક્રિયા થયલી એવો અર્થ રહેલો છે.

૫. વિરોધભૂતવર્ત્તમાનમાં થોડા વખત અગાઉ કુંઈ

ક્રિયા થયલી તે વિષે તરતજ કહેતો હોય એવો અર્થ રહેલો છે. (ભૂતકાળમાં તરતજ થયલી ક્રિયાના કરતાં આગળની કંઈ ક્રિયાનો અર્થ વિશેષભૂતમાં રહેલો છે).

૬. વિશેષદ્વિત્વભૂતમાં ગયલા વખતમાં ઘણા વખત પહેલાં કંઈ ક્રિયા થઈ રહેલી એવો અર્થ રહેલો છે.

૭. ભવિષ્યવર્તમાનમાં આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયા હજી થવાની છે પણ તેનો ઠરાવ થઈ ચૂકેલો છે એવો અર્થ રહેલો છે.

૮. ભવિષ્યભૂતમાં ગયા વખતમાં કંઈ ક્રિયા થવાની હતી અથવા આવતા વખતમાં કંઈ ક્રિયાનો ઠરાવ થઈ ચૂકેલો પણ તે પહેલાં કંઈ બીજી ક્રિયા થઈ એવો અર્થ રહેલો છે.

વર્તમાનભવિષ્ય, ભૂતભવિષ્ય, વિશેષભૂતભવિષ્ય અને દ્વિત્વ-ભવિષ્ય આ રૂપોમાં તેના કાળના અર્થની સાથે સંશયાર્થ ભળેલો રહે છે.

કાળના વિવિધ અર્થ તથા ઉપયોગ.

વર્તમાનકાળ.

૧. શુદ્ધવર્તમાનશ્ચયાર્થ—તે આવે ને જાણું, હું જાણું તે સાંભળો.
- „ સંશયાર્થ—તે આવે તો ઠીક, હું જાણું તો માર્યો જાઉં.
- „ શક્યાર્થ—આ ખારણામાંથી તે પેટી નહિ આવે (આવીશકે).
- „ અનુગાર્થ (રજાલેવી)—હું આવું સાહેબ?
૨. ભવિષ્યકાળને અર્થ—તે આવે (આવશે) ત્યારે હું ખાઈશ.
૩. આહુભૂતકાળને „—એક ગાંડો કરીને છોકરો હતો. તે રાજ નિશાળે આવે (આવતો) પણ કોઈ દહાડો પાઠ વાંચે (વાંચતો) નહિ.

ભવિષ્યકાળ.

૧. શુદ્ધભવિષ્ય. ભવિષ્યાર્થ— તે કાલે આવશે, હાથ
વરસાદ વહેશે થશે.
- ” ઈચ્છાર્થ— હું જે કામ કરીશ (કર-
વાની ઈચ્છા). [થશે.
- ” સંશયાર્થ— તમે આવશો તો કામ
આગાર્થ (વિનયધી)— મારે માટે
એટલું કામ કરશો.

૨. ભૂતકાળને અર્થ— કાશી કરીને એક છોડી હરી (હતી).
ભૂતકાળ.

૧. શુદ્ધભૂત— નિશ્ચયાર્થ, હું જોલ્યો, તે આવ્યો ૧૦.
” (સંશયાર્થમાં ભૂતકાળનું અને દિવ્ય-
ભૂતકાળનું સંકેતનું રૂપ એક જીજ્ઞને
ઠેકાણે વપરાયછે:— જે મને તમે જોલતા
(જોલ્યા હોતા) તો ઠીક થાત.

૨. વર્તમાનકાળને અર્થ— તમે જાઓ હું હમણા
જાવ્યો (આવુંછું).

૩. ભવિષ્યકાળને અર્થ— જે જોલ્યા (જોલશો) તો
માર ખાશો.

ઉપર આપેલા કાળોને ઠેકાણે કોઈ કદનો પાગ તે અર્થ પતા-
વવાને વાપરવાનો ચાલ છે. (જેનું પૂર્વ કદના ઉપયોગમાં)
દિવ્યવર્તમાન.

૧. ચાલુ કિચાને અર્થ— તે વાંચે છે, હું જોલુંછું વગેરે.

૨. શુદ્ધવર્તમાનને અર્થ—
કંઈ સાધારણ નિયમ— જુદું જોલવાથી પાપ લાગે છે,
સૂચ્ય પૂર્વમાં ઉગે છે ને પશ્ચિમમાં
આથમે છે.

ઝાવરો કેટેવ— તે રાજ મોડો ઉડે છે.

૩. ભવિષ્યકાળને અર્થ— તે આવતી કાલે મુંબઈ
નત્ય છે (જવાનો છે). આગળ થઈગયલી વાતનું વર્થન કરતાં

જાણે હમણાં જ થતી હોય એવી રીતે આ કાળ વાપરવાનો ચાલ છે : જેમકે પછી હું તેને માળે ચઢ્યો તે ત્યાં છોકરાં આગલે માળે રમે છે = (રમતાં હતાં) અને ઘણું કકલાણ કરે છે (કરતાં હતાં) ખીજા મિશ્રકાળો ધૂં કરીને પોતાના ખાસ અર્થે વપરાય છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

૧૩૨. સંયુક્ત ક્રિયાપદ-- બે ક્રિયાપદ એવી રીતે સાથે આવે કે તેના મળી જવાથી બે જુદી જુદી ક્રિયાનો અર્થ જતો રહી એક નવી સંયુક્ત ક્રિયાનો અર્થ દેખાય ત્યારે તેને સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવું:— જેમકે પડીગયો, વાંચીરહ્યો, મેલીદીધું, ચાલતોથયો, વગેરે.

૧૩૩. સાલચેની-- કેટલીકવાર બે ક્રિયાપદ સાથે આવી સંયુક્ત જેવા દેખાય, પણ બેઉની ક્રિયા જુદી જુદી લઈ શકાય ત્યાં તેને સંયુક્ત ક્રિયા કહેવાય નહિ:— જેમકે 'તે આજે મને મળી ગયો' = 'મળ્યો અને ગયો.' આવે અર્થે મળી અને ગયો એ બેઉનું પદચ્છેદ જુદું કરવું. પણ તે પોતાનાં સર્ગાવહાલાંમાં મળી ગયો = 'એકઠો થઈ ગયો કે ભળી ગયો' આવે અર્થે મળી ગયો એ સંયુક્ત ક્રિયાપદ છે; અને એનું પદચ્છેદ* જુદું જુદું લઈને થાય નહિ. વળી મિશ્રકાળમાં પણ બે ક્રિયાપદ આવે છે; પણ એમાં સહાયકારક (હા) માત્ર કાળનો ફેરફાર કરે છે પણ મુખ્ય ક્રિયાપદનો અર્થ બદલાતો નથી; માટે એને પદચ્છેદ કરતાં સંયુક્ત કહેવાય નહિ.

૧૩૪. સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય (પહેલા) ને વિકૃત અને ખીજાને વિકારક કહે છે.

* પદચ્છેદમાં સંયુક્ત ક્રિયાપદના બેઉ ભાગને (પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદને) જુદા લેવાય નહિ; કારણ કે એમાં મુખ્યક્રિયાપદનો અર્થ લપટાય છે:— જેમકે હું મારો પાઠ વાંચીરહ્યો, એમાં વાંચ્યો એનો મૂળ અર્થ બદલાઈને એની સાથે પુસ્તક કરવાનો અર્થ સામેલ થયો, તેમજ 'હું મારો પાઠ વાંચીને-રહ્યો' કે 'ત્રે મારો પાઠ વાંચ્યો અને રહ્યો' એમ બેઉ ક્રિયાને જુદી પડાય નહિ, માટે એ વાક્યમાં 'વાંચી' અને 'રહ્યો' આ બે શબ્દ જુદા લઈ પદચ્છેદ કરવું યોગ્ય દેખાતું નથી.

૧૩૫. વિકારક અને વિદૂત—સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે આવીને જે તેના અર્થમાં ફેરફાર કરેછે તે સહાયકારક જવો છે તે પણ તે અર્થનો ફેરફાર કરેછે માટે તેને વિકારક કહેછે : અને મુખ્ય ક્રિયાપદના અર્થમાં ફેરફાર થાયછે માટે તેને વિદૂત કહેછે.

૧૩૬. કોઈ કોઈ ક્રિયાપદનાં કેટલાંક કૃદંતરૂપની સાથે ખીખેં ક્રિયાપદો અર્થમાં કંઈ ખાસ વધારો કરવાને આવવાથી સંયુક્ત ક્રિયાપદ બનેછે.

૧૩૭. ધાગ્યાખરાં ક્રિયાપદના સંબંધક ભૂતકૃદંત અને કોઈ કોઈના વર્તમાન, ભૂત કે સામાન્ય રૂપની સાથે કોઈ અમ્મક ક્રિયાપદો વિકારક તરીકે આવેછે.

૧૩૮. હરેક ક્રિયાપદના ફલાણા કૃદંતની સાથે ફલાણુંજ ક્રિયાપદ વિકારક તરીકે આવે એવો એકસ નિયમ નથી પણ આવાં કેટલાંક સંયુક્ત રૂપને તેના કંઈ ખાસ અર્થ વળગેલા છે માટે કયા કૃદંતની સાથે સાધારણ રીતે કયા વિકારક આવે અને અર્થમાં શું વધારો કરે તે નીચે આપ્યું છે.—

•(૧) ધાગ્યા ખરા સંબંધકભૂત કૃદંતની સાથે જા, ચૂક, જાખ, પડ, પાડ, લે, દે, રહે, શક આ ક્રિયાપદો વિકારક તરીકે આવેછે.

વિકારક. તેથી થતો અર્થવિકાર તથા તેના ઉદાહરણ.

જા એ મુખ્યના અર્થમાં પૂર્ણતાનો વધારો કરેછે ; અને અકર્મકને સકર્મક બેઠીની સાથે વપરાયછે :—જમકે, ધઈ-જા, નહાશીજા, વાંચીજા, બોલીજા વ૦.

ચૂક એ મુખ્યના અર્થમાં સમાપ્તિ કે પુરૂં ધઈ રહેલું એવા અર્થનો વધારો કરેછે ; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઠીની સાથે વપરાયછે :—જમકે, ધઈચૂક્યું, લખી ચૂક્યો વ૦.
(આ રૂપ ઘણું ખરૂં ભૂતકાળમાંજ વપરાયછે).

નાખ એ મુખ્યના અર્થમાં સંપૂર્ણતાની સાથે ત્વરા (ઝડપ)ના અર્થનો વધારો કરેછે; અને એ એકલાં સકર્મકની સાથે વપરાયછે: જમકે, મારીનાખ, કહાડીનાખ, કહીનાખ વ.

પડ એ મુખ્યના અર્થમાં ઓચિંતાપણાના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— જઈપડ, આવીપડ, બોલીપડ વ.

પાડ એ મુખ્યના અર્થમાં ઓચિંતાપણાના અર્થનો વધારો કરેછે. અને એકલાં સકર્મકની સાથે વપરાયછે:— પકડીપાડ, મારીપાડ, વગેરે.

લે એ મુખ્યના અર્થમાં ઉતાવળથી કંઈ ક્રિયા કરી લેવી એવા અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— દોડીલે, વાંચીલે વ.

દે મુખ્યના અર્થમાં સંપૂર્ણતાની સાથે ઉતાવળનો વધારો કરેછે; અને એકલાં સકર્મકની સાથે વપરાયછે:— જમકે બોલીદે, કહીદે, નાંખદે વગેરે.

રહે મુખ્યના અર્થમાં તેની ક્રિયા પૂર્ણ થવી એવા અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— જમકે, ચાલીરહ્યો, બોલીરહ્યો, વાંચીરહ્યો વ.

શક મુખ્યના અર્થમાં શક્તિનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— જમકે, ચાલીશકું, વાંચીશક્યો વગેરે.

(૨) મુખ્યના વર્તમાન કૃદંતની સાથે રહે અને ઠા એ વિકારક તરીકે આવેછે. અને કોઈવાર જ્ઞ અને આઠ કંઈ ખાસ અર્થે વિકારક તરીકે વપરાયછે.

રહે મુખ્યના અર્થમાં ચાલુપણાના અર્થનો વધારો કરેછે; જમકે, દોડતોરહે, બોલતોરહે, વાંચતોરહે વ. આ અર્થ હમેશાં વર્તમાન કાળમાં આવેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે. કોઈવાર ભૂતકાળમાં પૂર્ણતાની સાથે ઓચિંતાપણાનો અર્થ દેખાડેછે:— 'તે જતોરહ્યો.'

થા મુખ્યના અર્થમાં શરૂ કરવાના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે;—જેમકે, ચાલતોયા, બોલતોયા, વાંચતોયા, વગેરે.

જા મુખ્યના અર્થમાં ચાલુપાણના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે;—જેમકે 'તે જાલનોજાલયછે ને લખનોજાલયછે; તે કામ જાગડતુંજાલયછે. (વર્તમાન કૃદંત કોઈવાર સંબંધકભૂતના અર્થમાં અને કોઈવાર ક્રિયાવિશેષણ્ય તરીકે વપરાયલો હોય ત્યાં 'જા' ની સાથે લઈ સંયુક્ત કહેવાય નહિ:—જેમકે યોડું દુધ આપનોજાલ=આપને જા'કે 'આપ અને જા'; તે ચાલનો (ક્રિયાવિ) ગયો.

આવ મુખ્યના અર્થમાં અસલથી કુંઈ કરતાં આવેલા એવો મ્હાવરાના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મકને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે;—જેમકે તમારે એ વંશપરંપરા ચાલતુંઆવ્યું છે. તમે માંડે ભલું કરતા આવ્યાછો ને કરશો. (આવ ની સાથે પણ વર્તમાન કૃં ક્રિયાવિશેષણ્ય તરીકે આવેછે:—જેમકે તે ચાલનો (ક્રિયાવિ) આવેછે).

(૩) મુખ્યના ભૂત કૃદંતની સાથે કર અને જા વિકારક તરીકે આવેછે.

કર મુખ્યના અર્થમાં જાથુપાણના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે;—જેમકે ચાલ્યાકર, લખ્યાકર, વાંચ્યાકર, વગેરે.

જા મુખ્યના અર્થમાં ચાલુપાણના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે;—જેમકે દોડ્યાજયું, વાંચ્યાજયું, બોલ્યાજયું વગેરે. (કોઈવાર આ કૃદંતની સાથે 'જા' ક્રિયાપદ વાપરી સહાયક દેખાડાયછે:—જેમકે એ કેમ કર્યુંજાય = કહેવાય, વાર્ણ્યાજાય = વર્ણવાય, લખ્યા જા જાય = લખાય નહિ વ૦).

(૪) સામાન્ય કૃદંતની સાથે જ્ઞ, કર, લાગ અને કોઈવાર આઠ વિકારક તરીકે આવેછે.

જ્ઞ મુખ્યના અર્થમાં યત્ન કે ઇચ્છાના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે: જેમકે 'હું દોડવાજતો હતો;' તે બોલવાગયાં. વ૦.

કર મુખ્યના અર્થમાં એ પણ યત્ન કે ઇચ્છાના અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— જેમકે 'તે ચાલવા કરતો હતો,' તેણે બોલવાકર્તું. વ૦

લાગ મુખ્યના અર્થમાં તે ક્રિયામાં સામેલ થવું કે મદદ કરવી એવા અર્થનો વધારો કરેછે; અને અકર્મક ને સકર્મક બેઉની સાથે વપરાયછે:— જેમકે, દોડવાલાગ, વાંચવાલાગ, કરવાલાગ વગેરે.

આઠ મુખ્યના અર્થમાં વખત પૂરો થવાનો કે તૈયારીનો અર્થ વધારેછે: અને એકલાં અકર્મકની સાથે વપરાયછે:— જેમકે નિશાળનો વખત થવાઆઠવોછે; ચોખ્ખા ચડવાઆઠ્યા વગેરે.

માંડ શરૂ કરવું એવો અર્થ દેખાડવાને સામાન્ય કૃદંતની સાથે 'માંડ' વાપરેછે: જેમકે લખવા માંડ, બોલવા માંડ, વાંચવા માંડ વગેરે. એમાં માંડ એને છૂટો સકર્મક ક્રિં તરીકે લઈએ તો આગળનો સામાન્ય કૃદંત તેનો કર્મ કહેવાય.

(૫) કેટલાંએક સંસ્કૃત, ફારસી વગેરે ભૂતકૃદંત કે વિશેષણની સાથે કર કે થા મૂળ આવીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવાં યાયછે:—

કચ્છલ કરવું	કચ્છલ થવું	ફળીભૂત થવું
કમી કરવું	કમી થવું	બસ કરવું
ગુમ કરવું	ગુમ થવું	બંધ કરવું
ગુમ કરવું	ગુમ થવું	બંધ થવું
ગુમ કરવું	ગુમ થવું	બક્ષ કરવું
ચાલુ કરવું	ચાલુ થવું	બંગ કરવું
બમ કરવું	બમ થવું	બંગ થવું
		બસ્મ કરવું
		બસ્મ થવું

તૃપ્ત કરવું	તૃપ્ત થવું	માન્ય કરવું	માન્ય થવું
તર કરવું	તર થવું	માફ કરવું	માફ થવું
તંગ કરવું	તંગ થવું	વસુલ કરવું	વસુલ થવું
દગ્ધ કરવું	દગ્ધ થવું	વરા કરવું	વરા થવું
દૂર કરવું	દૂર થવું	સંપાદાન કરવું	સંપાદાન થવું
દોર કરવું	દોર થવું	સ્વાધીન કરવું	સ્વાધીન થવું
પેદા કરવું	પેદા થવું	રારૂ કરવું	રારૂ થવું
પ્રગટ કરવું	પ્રગટ થવું	અવણ કરવું	
પ્રાપ્ત કરવું	પ્રાપ્ત થવું	અર્પણ કરવું	અર્પણ થવું
પ્રસન્ન કરવું	પ્રસન્ન થવું	આધીન કરવું	આધીન થવું
અદા કરવું	અદા થવું	ઉત્પન્ન કરવું	ઉત્પન્ન થવું

ઉપર આપેલાં અને એવાં બીજાં સંયુક્ત જેવાં ક્રિયાપદોમાં પદચ્છેદ કરતાં ઘા મૂળની પૂર્વેનો રાખ્દ છૂટો લઈ વિશેષણ કહેવાય; પરંતુ કર મૂળની સાથેથી જીદો પાડવો ઠીક નથી કારણકે મૂળ અર્થ આગલા વિશેષણ કે ક્રદંતમાં રહેલો છે અને જાણે તે એ મળીને મૂળે એક ક્રિયાપદ હોય એવું જાણાયછે:—જેમકે ‘મેં આ પુસ્તક તેને અર્પણ કર્યું’ એમાં કર્યું એ ક્રિયાપદમાં મૂળ અર્થ નથી પણ અર્પણ કર્યું = અર્પ્યું એમાંજ ખરો અર્થ છે; માટે અર્પણ અને કર્યું એનું છૂટું પદચ્છેદ થાય નહિ. કોઈવાર અર્થ ન તૂટે તો જીદું લેવાય.

તાબે કરવું, કળજે કરવું, જમકરવું હવાલે કરવું અને કડે કરવું એ પણ સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવા છે. એમાં ‘તાબે,’ ‘કળજે,’ ‘જમે’ ‘હવાલે’ ‘કડે’ એ સાતમી વિભક્તિનાં નામ છે.

(૬) વળી કેટલાં ક્રિયાપદમાંથી તેની ક્રિયાનું નામ જીદું પાડી સાથે કર વાપરી સંયુક્તક્રિયાપદ જેવાં સાધિત થાયછે:—જેમકે વિચારવું = વિચાર કરવો, ચોરવું = ચોરી કરવી, માગવું = માગણી કરવી, દેવું = દાન કરવું, પોષવું = પોષણ કરવું, વગેરે.

આવાં સાધિત સંયુક્ત ક્રિયાપદોમાં ક્રિયાનું નામ જીવું પડતાં તે કરનો ખરો કર્મ થાયછે અને મૂળ કર્મ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં આવી તેનું સંબંધી થાયછે એટલે એનું એકહું પદચ્છેદ કરી સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવાની જરૂર નથી.

સંયુક્ત ક્રિયામાં પદચ્છેદને લગતી વિશેષ સૂચના.

૧ સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં વિકારકની અસરથી વિકૃતનો વાગું બદલાતો નથી; પણ પ્રયોગ બદલાયછે: એટલે વિકારક જે કર્ત્તરિપ્રયોગનું હોય તો વિકૃતનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ થઈ જાયછે, અને જે કર્મણિપ્રયોગનું હોય તો વિકૃતનો પ્રયોગ કર્મણિ થઈ જાયછે. (જોવું પ્રયોગ):—જેમકે મેં મારો પાઠ લખ્યો (સકર્મક કર્મણિ પ્ર૦); હું મારો પાઠ લખીરહ્યો (સકર્મક કર્ત્તરિ પ્ર૦) હું દશ ચોપડીઓ લાવ્યો (સકર્મક કર્ત્તરિ પ્ર૦) મેં દશ ચોપડીઓ લાવીનાંખી (સકર્મક કર્મણિ પ્ર૦).

પ્રયોગ.

૧૩૯. પ્રયોગ—વાક્યના કોઈ અધિકારી નામના રૂપ પ્રમાણે ક્રિયાપદના રૂપનું ફરવું તેને પ્રયોગ કહેછે.

૧૪૦. ક્રિયાનાથ—જે નામના રૂપ પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ ફરેછે તેને ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ કહેછે.

૧૪૧. ક્રિયાપદના ક્રિયાનાથ તરીકે કર્તા, કર્મ જે કોઈવાર તેનો ભાવ આવેછે; આ ઉપરથી ક્રિયાપદના ત્રણ રીતના પ્રયોગ થાયછે:— કર્ત્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે.

૧૪૨. કર્ત્તરિપ્રયોગ—જ્યારે ક્રિયાપદનો કર્તા તેનો ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્તા પ્રમાણે તેને જાતિ વચન જે પુરુષ લાગે ત્યારે પ્રયોગ કર્ત્તરિ કહેવાય:— જેમકે 'માતીરામ આવેછે.' 'હું જોડો છું.' 'તે આવશે,' 'હું પાંચ રૂપીઆ લાવ્યો.' એમાં આવેછે, જોડો છું, આવશે, લાવ્યો, એનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ છે.

ન્યારે અકર્મક ક્રિયાપદ હોય ત્યારે પદ્મછેદમાં અકર્મક કર્તારિપ્ર૦ અને સકર્મક હોય ત્યારે સકર્મક કર્તારિપ્ર૦ કહેવાય.

સૂચના— કર્તારિપ્રયોગમાં કર્તા હંમેશાં પેહેલી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ અકર્મક ને સકર્મક બેઉ આવેછે.

અકર્મક ક્રિયાપદનાં બધાં રૂપનો પ્રયોગ કર્તારિ છે ; પણ સકર્મક ક્રિયાપદનાં ભૂત, વિશેષભૂત, એ બેઉ ઉપરથી સાધિત થતા મિત્રકાળ અને આચાર્ય સામાન્યરૂપ શિવાયનાં બીજાં રૂપો કર્તારિપ્રયોગમાં આવેછે.

૧૪૩. કર્મણિપ્રયોગ— ન્યારે કર્મ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્મપ્રમાણે તેને જાતિ વચન લાગે ત્યારે પ્રયોગ કર્મણિ કહેવાય :— રાજાએ ઠરાવ કર્યો, મેં ચોપડી વાંચી, તેણે વચન આપ્યું, તે એ ગુણી કર્યો છે ; એમાં કર્યો, વાંચી, આપ્યું, કર્યો છે, એનો પ્રયોગ કર્મણિ છે.

સૂચના— અકર્મક ક્રિયાપદને કર્મ નથી એટલે તેનો કર્મણિ-પ્રયોગ થાયજ નહિ. કર્મણિપ્રયોગમાં કર્તા હંમેશાં ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય અને ક્રિયાપદ સકર્મક ભૂત, વિશેષભૂત, એ બેઉ ઉપરથી સાધિત થતા મિત્રકાળમાં અને આચાર્ય સામાન્ય રૂપમાં આવેછે.

(૧) ભૂત અને તેના મિત્રકાળ— મેં પાઠ વાંચ્યો, તેણે વચન આપ્યું હતું, તમે કોપી લખી નથી, સુધારે પેઠી ઘડી છે વ૦.

(૨) વિશેષભૂત અને તેના મિત્રકાળ— મેં કાગળ લખેલો, તેણે પાઠ કરેલા છે, મેં તમને એ કહેલું હતું, વ૦.

(૩) સામાન્યરૂપ તમારે પાઠ વાંચવો, રાજાએ રાજ ચલાવવું, મારે કોપી લખવી વ૦. (આવાં વાક્યોમાં સર્વનામનાં રૂપ મારે, તારે, અમારે, તમારે, એ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે.)

વળી સાહ્યભેદમાં કર્તા ત્રીજીને ઠેકાણે કરાણ્યે પાંચમી વિભક્તિમાં આવેછે ; અને કર્મ પ્રમાણે જાતિ વચન લાગેછે માટે એના રૂપનો પ્રયોગ કર્મણિજિ જેવા છે ; તે પાણ એમાં કર્મ સાહક થઈ કર્તા જેવા થઈ જાયછે માટે એને પદ્મચ્છેદમાં કરાણે સાકર્મક કહેવાય :—જેમકે, મારાથી ચોપડી લખાઈ, તેનાથી પાઠ વંચાતો નથી, તમારાથી એવું કામ કરાયું વ૦.

૧૪૪. આપવાદ—સકર્મક છુતાં કેટલાંએક ક્રિયાપદનો જૂતકાળમાં પ્રયોગ કર્તરિ થાયછે ; અને કર્તા પેહેલી વિભક્તિમાં આવેછે :—જેવાકે, અડ, અડક, ચૂક, જમ, ધાવ, પામ, ખોલ ખમડ, ભાણ, મળ, લાવ, વળગ, વદ, વિસર, શિખ, સમજ વ૦ :—હું લાડુ જમ્યો, તે એ ગાય લાવ્યો, તું કેટલા પાઠ શિખ્યો ? તે એ ચોપડી ભાણ્યો, તે આખો પાઠ સમજી વ૦.

સકર્મક છુતાં કેટલાંએકનો પ્રયોગ કોઈવાર કર્તરિ ને કોઈવાર કર્મણિજિ થાયછે : જેવાં કે કરડ, જીત, ડંશ વ૦ :— તે મને કરડ્યો (કર્તરિ), જીટે પાંદડાં કરડ્યાં (કર્મણિજિ) ; તે દશ લડાઈ જીત્યો (કર્તરિ), તેણે સુરત જીત્યું (કર્મણિજિ) વગેરે.

૧૪૫. ભાવેપ્રયોગ—જ્યારે ક્રિયાપદનો ભાવ તેનો ક્રિયાનાથ હોય એટલે કર્તા કે કર્મનાં જાતિ વચન ક્રિયાપદને લાગતાં નથી પણ તેના ભાવનાં જાતિ વચન લાગે ત્યારે પ્રયોગ ભાવે કહેવાય :—તેનાથી દોડાતું નથી, મારાથી રહેવાશે નહિ. તારે જીવું વગેરે ; એમાં દોડાતું નથી, રહેવાશે નહિ, જવું, એનો પ્રયોગ ભાવે છે.

સૂચના.—ભાવે પ્રયોગમાં અકર્મક ક્રિયાપદના સાહ્યભેદનું રૂપ આવેછે ; અને કર્તા કરાણ્યે પાંચમીમાં આવેછે. ક્રિયાપદનો ભાવાર્થ નાન્યતરજાતિને એકવચનમાં છે, માટે આ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ હુમેરાં નાન્યતરજાતિના એકવચનમાંજ ગણાય.

અકર્મક્ર ક્રિયાપદનું સામાન્યરૂપ આજાર્યે આવે ત્યારે તેનો પાણ ભાવે પ્રયોગ કહેવાય અને તેનીસાથે કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે. તેણે આલબું, તમારે ઉભારહુંબું, મારે દોડવું વગેરે.

જાતિ, વચન અને પુરૂષ.

૧૪૬. ક્રિયાપદને પાણ જાતિ વચન અને પુરૂષ લાગે છે ; કારણ કે એના મુખ્ય સંબંધી જે નામ કે સર્વનામ છે તેમાં જાતિ વચન અને પુરૂષનો ભેદ રહેલો છે. આગળ (પ્રયોગમાં) 'પતાવ્યા પ્રમાણે કર્તા કર્મ કે ભાવ જે એના ક્રિયાનાથ થાય છે તે ઉપરથી ક્રિયાપદના જાતિ વચન ને પુરૂષનું અંધારણ છે. ક્રિયાપદના કોઈ રૂપમાં જાતિનો ભેદ દેખાઈતો છે અને કોઈ રૂપમાં પુરૂષનો ભેદ દેખાઈતો હોય છે. વચનનો ભેદ તો અનેમાં સાધારણ રીતે રહે છે :—

૧૪૭. જાતિભેદ—અધિકારી શિવાયના બધા કૃદંત, યુક્ત ભૂતકાળ, અને નિશ્ચયાર્થ દિત્વ વર્તમાન શિવાયના મિત્રકાળના બધાં રૂપોમાં જાતિભેદ રહેલો છે. (જેવું રૂપાખ્યાન).

૧૪૮. પુરૂષભેદ—ઉપર પતાવ્યાં તે શિવાયનાં બીજાં બધાં રૂપોમાં પુરૂષભેદ પ્રમાણે રૂપાખ્યાન થાય છે ; આ રૂપોમાં ક્રિયાપદના ક્રિયાનાથ ઉપરથી તેની જાતિ કહેવાય છે : જેમકે 'છોકરો દોડે છે' એમાં 'દોડે છે' એ નરજાતિ ; પણ 'છોકરી દોડે છે' એમાં 'દોડે છે' એ નારી જાતિ. વચનનું પાણ રૂપ એક સરખું હોય ત્યાં ક્રિયાનાથ ઉપરથી એકવચન કે બહુવચન એવા બી રાકાય :—જેમકે 'છોકરો દોડે છે' એમાં 'દોડે છે' એ એકવચન ; પણ 'છોકરાઓ દોડે છે' એમાં 'દોડે છે' એ બહુવચન.

૧૪૯. નિશ્ચયાર્થ અને સંશયાર્થ ભવિષ્યવર્તમાન, સંશયાર્થ દિત્વવર્તમાન અને વર્તમાનભવિષ્ય ને દિત્વભવિષ્યમાં જાતિ અને પુરૂષ એ બે ભેદ દેખાતા છે. (જેવું રૂપાખ્યાન).

વિશેષસૂચના— ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ પુરૂષવાચક સર્વનામ હોય ત્યાં તે તે સર્વનામ ઉપરથી પહેલો, ખીજો કે ત્રીજો પુરૂષ સ્હેલથી જાણાય. પણ જ્યારે કોઈ નામ ક્રિયાનાથ હોય ત્યારે હુમેશાં ત્રીજો પુરૂષ કહેવો. તેમજ ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદમાં અને ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદનો ભાવ ક્રિયાનાથ છે ત્યાં પણ ત્રીજો પુરૂષ કહેવો.

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદનો મૂળ, ભેદ, અર્થ, કાળ, (જ્ઞાતિ, વચન, પુરૂષ) અને પ્રયોગ કહો.

મનોયત્ન ૮ મો.

૧ તે આવેછે. ૨ હું ગયો હતો. ૩ તેઓ આપણી વાંચી રહ્યા છે. ૪ જન્મતી બોલેછે. ૫ કાશીના પેટમાં દુખતું હતું. ૬ તેનાથી વંચાતું નથી. ૭ તેણે પાઠ કરી શકે. ૮ પાપટ પણ બોલી શકેછે. ૯ તારે છાનામાના બેગરી રહેવું. ૧૦ છગને એ વાત કહી દીધી હતી. ૧૧ મારાથી ઈતિહાસ ભૂગોળ વંચાયાં નથી. ૧૨ તે પાઠ લખતો હોય તો ઉડાડતા ના. ૧૩ કાલે વહેલા આવજો ને નકશો દર્શાવજો. ૧૪ જેટલું આવડતું હોય તેટલું બોલી જાઓ. ૧૫ તમે વાંચ્યું હશે પણ મોઢે કંઈ નથી. ૧૬ કાલે ડ્યારે આવવાના છે તે કહી દો. ૧૭ જે આવવાના હો તો વહેલા આવવું ૧૮ અમે આઠયા હોઈએ તો ઠીક, નહિતો ચાલ્યા જાઓ. ૧૯ કાલે હું દુધપાક ને પુરી જમ્યો હતો પણ પેટભરીને ખવાયુ નહિ તેથી આજે વહેલી રસાઈ કરાવી છે. ૨૦ તમારે જમવું હોય તો આવી જાઓ.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાન.

શુદ્ધકાળ.

(અપૂર્ણક્રિા)	‘હો’ મૂળ	મૂળભેદ	અકર્મક કર્તારિ પ્રયોગ.
નિશ્ચયાર્થ	વર્તમાનકાળ	સંશયાર્થ	
પુરૂષ એકવચ	બહુવચ	એકવચ	બહુવચ
૧ હું છું	અમે છિયે છેએ	હું હોઈ	અમે હોઈએ, હઈએ
૨ તું છે, છું	તમે છે	તું હોય-હોઈ	તમે હો
૩ તે છે	તેઓ છે	તે હોય	તેઓ હોય
આશાર્થ—૨ જો પુ	એકવચ (તું) હો*	બહુવચ (તમે) હો-હોઆ*	

* આશાર્થમાં ઘણીવાર ‘હો’ ‘હોઆ’ ને બદલે ‘યા’ ‘યાઆ’ વપરાયછે.

બૂતકાળ.

નિશ્ચયાર્થ.

ભાતિ	એકવચન	બહુવચન
નર૦ હું તું તે	હતો	અમે, તમે, તેઓ હતા
નારી૦	હતી	હતી
નાન્ય૦	હતું	હતાં

સંશયાર્થ.

ચાલે	એકવચન	બહુવચન
,,	હોત, હત	હોત, હત

ભવિષ્યકાળ.

નિશ્ચયાર્થ તથા સંશયાર્થ.

આચાર્ય.

પુરૂષ એકવચન	બહુવચન	[હયું (શુદ્ધ આચાર્ય બીજા પુરૂષ-
૧ હું હોઈશ-હઈશ	અમે હોઈશ-હઈશ	માં થાયછે)
૨ તું હોશે-હશે	તમે હોશે-હશે	૨ જો પુ એકવચન-તું હોજ-હજ,
૩ તે હોશે-હશે	તેઓ હોશે-હશે	,, બહુવચન-તમે હોજો-હજો.

મિશ્રકાળ.

દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ (નિશ્ચયાર્થ).

હો મૂળ	દ્વિત્વ વર્તમાનકાળ (નિશ્ચયાર્થ).
પુરૂષ એકવચન	બહુવચન
૧ હું હોઉં છું, હઉં છું	અમે હોઈએ છીએ, હઈએ
૨ તું હોય છે, હોઈ છે-હઉં છું	તમે હો છો. [છીએ-છેએ
૩ તે હોય છે	તેઓ હોય છે

આ શિવાય 'હો' નાં બીજાં મિશ્રકાળનાં રૂપ વપરાતાં નથી, એને બદલે ધણીવાર 'થા' * નાં રૂપ વાપરવાનો ચાલ છે.

હો મૂળ

નિષેધ રૂપ

'હો' ને બદલે 'છ' મૂળ જેવા યમ વપરાય છે એને નકારની સાથે ભળી જઈ 'નથી' (છે નહિ) એ રૂપ ગુજરાતીમાં ચાલે છે. એને 'છ' મૂળનું અકાર્ણ રૂપ' એમ સાધારણ રીતે કહે છે.

* નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વવર્તમાન શિવાયના બીજા મિશ્રકાળોમાં 'હો' ને બદલે 'થા' વપરાય છે : પણ 'થા' માં 'એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં જવું' એવો અર્થ રહેલો છે, માટે 'હો' નો મૂળાર્થ બતાવવાને ધણીવાર એના મિશ્રરૂપને બદલે સાદો કાળ વાપરેલો દીડામાં આવે છે. પણ તેવે અર્થે 'થા' વપરાતો નથી.

+ નિષેધરૂપમાં ન, ના, નહિ, મા, આવા નિષેધાર્થે ક્રિયાવિં ક્રિયાપદની સાથે આવે છે અને તેનું છટું પદચ્છેદ થાય છે. માત્ર 'નથી' એને 'છ' મૂળનું અકાર્ણરૂપ પદચ્છેદમાં કહે છે, માટે એ રૂપ આપ્યું છે. 'નથી' એ સં. ન + અસ્તિ = 'નાસ્તિ' આ રૂપનો અપભ્રંસ છે.

	નિશ્ચયાર્થ.	વર્તમાનકાળ.	સંશયાર્થ.
૫૦	એકવચન	બહુવચન	એકવચન
૧	હું નથી	અમે નથી	હું ન હોઉં
૨	તું ”	તમે ”	તું ન હોય
૩	તે ”	તેઓ ”	તે ન હોય

હો મૂળ સહ્યભેદ (કરણે અકર્મક)

હો યુગના હોવાય, હોવાશે, હોવાતું, આવાં સહ્યભેદે સહ્યાર્થના રૂપો વપરાતાં નથી ; પણ એ અર્થ ખતાવવાને એની સાથે સહાયકારક ‘સક’ વપરાયછે : જેમકે હોઈશકું, હોઈશક્યો, હોઈશકતો નથી, હોઈશકે વ૦.

અપૂર્ણ ક્રિયાપદ ‘જોઈએ’* સહ્યભેદ કરણે સકર્મક
કૃદંત

- વર્તમાન કૃ૦—જોઈતો, જોઈતી, જોઈતું ; જોઈતા, જોઈતી, જોઈતાં.
- ભવિષ્ય કૃ૦—જોઈવાનો, જોઈવાની, જોઈવાનું ; જોઈવાના, જોઈવાની, જોઈવાનાં.
- નિશ્ચયાર્થ ને સંશયાર્થ વર્તમાનકાળ— જોઈએ.
- સંશયાર્થ ભૂતકાળ— જોઈયત.
- નિશ્ચયા૦ ને સંશ૦ ભવિષ્યકાળ— જોઈશે (જોઈશું).
- નિશ્ચ૦ દિવ વ૦— જોઈએ છે.†
- સંશ૦ ” — જોઈતો-તી-તું હોય ; જોઈતા-તી-તાં હોય.

વર્તમાન ભૂતકાળ.

	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
જાતિ	એકવચન	બહુવચન
નર	જોઈતો	જોઈતા હતા.
નારી	જોઈતી	જોઈતી હતી.
નાન્ય	જોઈતું	જોઈતાં હતાં.

* ‘જોઈએ’ એ સં. યુજ્ ધાતુના સહ્યભેદ ‘યુજ્યતે’ તુ’ અપભ્રંસ છે. એટલે યુજ્યતામાં પણ સહ્યભેદે કરણે સકર્મક જેવો વપરાયછે. એવું મૂળભેદતુ રૂપ નથી એટલે ભૂલથી એનો મૂળ ‘જો’ કહેવો નહિ. ‘જો’ એ ‘જોવું’ નો મૂળ છે; ‘અમે જોઈએ’ એમાં ‘જોઈએ’ નો મૂળ ‘જો’ છે ; પણ ‘મારે જોઈએ’ એમાં ‘જોઈએ’ એ ‘યુજ્યતે’ તુ’ અપભ્રંસ છે.

† ‘જોઈએ છે’ ને બદલે ‘જોઈએ છેય’ કોઈ વાપરેછે. પણ એનો પ્રયોગ કર્મણિ છે એટલે ત્રીજા પુરૂષતુ રૂપ આવતું જોઈએ.

નિશ્ચયભવિષ્ય વ૦— જોઈવાનો-ની-નું છે; જોઈવાના ની-નાં છે.
સંસાર૦ ,, — જોઈવાનો-ની-નું હોય; જોઈવાના-ની-નાં હોય

ભવિષ્ય ભૂતકાળ. (ધણો થોડો વપરાયછે)

નિશ્ચયાર્થ.

સંશયાર્થ.

જાતિ એકવ૦	બહુવ૦	એકવ૦	બહુવ૦
નર જોઈવાનો	હતો જોઈવાના	હતા જોઈવાનો	હોત જોઈવાના
હોત	હતા	હોત	હોત
હોત	હતા	હોત	હોત
હોત	હતા	હોત	હોત
હોત	હતા	હોત	હોત
હોત	હતા	હોત	હોત

ઉપર આપ્યાં તે શિવાય જોઈએનાં ખીજાં રૂપ યતાં નથી. એનો કર્મણિ (કરણે સકર્મ) સહિતદે છે એટલે એનો કર્તા કરણાર્થે પંચમીમાં આવવો જોઈએ અને કર્મ સહકર્ત્વે પ્રથમામાં આવેછે. પણ 'મારાથી જાણાયછે-દેખાયછે' એને બદલે મને 'જાણાછે-દેખાયછે' એવાં રૂપ વપરાયછે તે પ્રમાણે કર્તા ચતુર્થિમાં એનો સંબંધિ યઈને આવેછે. એની સાથે 'મારે,' 'તારે,' 'તમારે,' એવાં સર્વનામનાં રૂપો ચતુર્થીનાં છે; ત્રીજાં નથી. કેમકે તેને દેકાણે જો કોઈ નામ વાપરિયે તો તેને ચાથી લગાડવી પડે; ત્રીજાં આવે નહિ:— જેમકે 'રંગીલદાસને પાંચ રૂપિયા જોઈએ;'; 'રંગીલદાસે જોઈયે, એમ જોલાય નહિ.

અકર્મક ક્રિ૦ 'પડ' શૂળ શૂળભેદ કર્ત્તરિ પ્રયોગ.

(શૂળભેદે ત્રણે અર્થના શુદ્ધ અને મિત્રકાળનાં રૂપ 'જોલા' શૂળનાં રૂપ તથા કૃદંત, આગળ કાળ અને કૃદંતના પાઠમાં આવી ગયાં તે પ્રમાણે જોઈ લેવાં).

'પડ' શૂળ શક્યભેદ ભાવે પ્રયોગ

(શક્યભેદમાં ક્રિયાનાય ક્રિયાપદનો ભાવ હોયછે એટલે તે ત્રીજા પુરૂષ નાન્યતર જાતિના એક વચનમાંજ રહેછે).

ક્રદંત— પડાવું પડાતું, પડાયું, પડાયલું, પડાવાનું વ૦.

કાળ.	નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
વર્તમાનકાળ-	પડાય	પડાય
ભૂતકાળ-	પડાયું	પડાત
ભવિષ્યકાળ-	પડાશે	પડાશે
દ્વિત્વવર્તમાન-	પડાયછે	પડાતું હોય
વર્તમાનભૂત-	પડાતું હતું	પડાતું હોત
ભૂતવર્તમાન-	પડાયું છે	પડાય હોય
દ્વિત્વભૂત-	પડાયું હતું	પડાયું હોત
વિશેષ ભૂતવર્તમાન-	પડાયલું છે	પડાયલું હોય
વિશેષ દ્વિત્વભૂત-	પડાયલું હતું	પડાયલું હોત
ભવિષ્યવર્તમાન-	પડાવાનું છે	પડાવાનું હોય
ભવિષ્યભૂત-	પડાવાનું હતું	પડાવાનું હોત.

(પડ, ખળ, મર, ઝને ઝમેવા ખીજ ક્રિયાપદો ઉપરથી પાડ, ખાળ, માર, ઝમેવાં જે સકર્મક ક્રિયાપદ થાયછે (જોવું કર્મક રૂપ) તેના સહ્યમિદનાં રૂપો પણ આ રૂપને મળતાં હોયછે. માટે ઝમેવાં રૂપો મૂળ અકર્મકનો રાફ્યભિદ છે કે સાધિત સકર્મકનો સહ્યભિદ છે તે અર્થ ઉપરથી શોધી કઢાય).

‘પડ’ મૂળ પ્રેરકરૂપ

સામાન્ય કૃ૦-	પડાવો, પડાવતી, પડાવવું, પડાવવા, પડાવવાં.
કર્તૃવા૦ કૃ૦-	પડાવનારો, પડાવનારી, પડાવનારૂં વ૦. પડાવનાર
વર્તમાન કૃ૦-	પડાવતો, પડાવતી, પડાવતું, પડાવતા. પડાવતાં.
ભૂતકૃ૦-	પડાવ્યો, પડાવતી, પડાવ્યું, પડાવ્યા, પડાવ્યાં (ઘણા ખરો કાળતરીકે વપરાય).

વિશેષભૂત કૃ૦-	પડાવેલો, પડાવેલી, પડાવેલું, પડાવેલા, પડાવેલાં.
ભવિષ્ય કૃ૦-	પડાવવાનો, પડાવવાની, પડાવવાનું, પડાવવાનાં
સંબંધકભૂતકૃ૦-	પડાવી, પડાવીને. [વ૦.

‘પડ’ મૂળને પ્રેરકનો પ્રત્યય લગાડી કાળના પાઠમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે યુદ્ધ ઝને મિત્રકાળ ખનાવાય. અકર્મક ક્રિયાપદ પ્રેરકરૂપમાં આવતાં સકર્મક જેવો ધર્ષ જાયછે માટે ભૂત, વિશેષ-ભૂત ઝને તેથી સાધિત થતા મિત્રકાળોમાં આ રૂપનો પ્રયોગ કર્મણી છે:— જેમકે ‘ગાંસડી પડાવી’, ‘ધર પડાવ્યું’, ‘કેરી પડાવવી, વગેરે.’

सकर्मक क्रि० 'लप्' श्रृणु. भूषणभेद. शुद्धकाण.

वर्तमान कर्त्तरिप्रयोग.

लपिष्य कर्त्तरिप्रयोग.

निश्चया० ने संश०

निश्च० ने संश०

पु० ऐकव० बहुव०

ऐकव० बहुव०

१ हुं लप्सुं अमे लप्सीअे

हुं हप्सीश अमे लप्सीशुं

२ तुं लप्से तमे लप्से

तुं लप्शे-लप्सीश तमे लप्शे

३ ते लप्से तेअ्या लप्से

ते लप्शे तेअ्या लप्शे

आशार्थ.

आशार्थ.

२ तुं लप्स तमे लप्से

तुं लप्शे तमे लप्शे

भूतकाण.

निश्च० कर्मणिप्रयोग.

संश० कर्त्तरिप्रयोग.

लपति ऐकव० बहुव०

पु० ऐकव० बहुव०

नर लप्स्ये लप्स्या

१ हुं लप्सत अमे लप्सत

नारी लप्सी लप्सी

२ तुं ,, तमे ,,

नान्य० लप्स्युं लप्स्यां

३ ते ,, तेअ्या ,,

आशार्थ (पितृवर्थ) सामान्यरूप

कर्मणिप्रयोग.

ऐकव०—(भारे तारे-तेअे अमारे व०) लप्स्ये, लप्सवी, लप्सतुं.

बहुव०— ,, लप्सवा, लप्सवी, लप्सवां

'लप्' श्रृणु कृतं.

सामान्य कृ०— लप्स्ये, लप्सवी, लप्सतुं; लप्सवा, लप्सवी, लप्सवां

कर्तृवा० कृ०— लप्सनारे, लप्सनारी, लप्सनाइं; लप्सनारा,

लप्सनारी, लप्सनारं. लप्सनार

वर्त्तमान कृ०— लप्सते, लप्सती, लप्सतुं; लप्सता, लप्सती, लप्सत.

भूत कृ० — लप्स्ये, लप्सी, लप्स्युं; लप्स्या, लप्सी, लप्स्यां.

पिशेषभू० कृ०— लप्सेसो, लप्सेसी, लप्सेसुं, लप्सेसा, लप्सेसी, लप्सेसां.

लपिष्य कृ०— लप्सवानो, लप्सवानी, लप्सवानुं; लप्सवाना, ल-

प्सवानी लप्सवानां.

संप्र० भू० कृ०— लप्सी, लप्सीने.

સકર્મક ક્રિં 'લખ' યજ મૂળમિદ મિશ્રકાળ.

દિવવર્તમાન કર્તારિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ

સંરાયાર્થ

પુ૦ એકવ૦	બહુવ૦	[છિયે એકવ૦	બહુવ૦ [હોઈએ
૧ હું લખુંછું	અમે લખ્યે	લખતો-તી-તું	હોઈ લખતા-તી તાં
૨ તું લખે	તમે લખોછો	લખતો ,,	હોય લખતા ,, હો
૩ તે લખેછે	તેઓ લખેછે	લખતો ,,	હોય લખતા ,, હોય

વર્તમાનભૂત કર્તારિપ્રયોગ.

જા૦ પુ૦	એકવ૦	બહુવ૦	એકવ૦	બહુ૦
નર (ત્રણે)	લખતો હતો	લખતા હતા	લખતો હોત	લખતા હોત
નારી ,,	લખતી હતી	લખતી હતી	લખતી હોત	લખતી હોત
નાન્ય ,,	લખતું હતું	લખતાં હતાં	લખતું હોત	લખતાં હોત
જ્ઞતિ	ભૂતવર્તમાન કર્મણિપ્રયોગ.			

નર૦	લખ્યો છે	લખ્યા છે	લખ્યો હોય	લખ્યા હોય
નારી૦	લખી છે	લખી છે	લખી હોય	લખી હોય
નાન્ય૦	લખ્યું છે	લખ્યાં છે	લખ્યું હોય	લખ્યાં હોય

દિવભૂત કર્મણિપ્રયોગ.

નર૦	લખ્યો હતો	લખ્યા હતા	લખ્યા હોત	લખ્યો હોત
નારી૦	લખી હતી	લખી હતી	લખી હોત	લખી હોત
નાન્ય૦	લખ્યું હતું	લખ્યાં હતાં	લખ્યું હોત	લખ્યાં હોત

વિશેષ ભૂતવર્તમાન. કર્મણિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.

સંરાયાર્થ.

જ્ઞતિ	એકવ૦	બહુવ૦	એકવ૦	બહુવ૦
નર	લખેલો છે	લખેલા છે	લખેલો હોય	લખેલા હોય
નારી	લખેલી છે	લખેલી છે	લખેલી હોય	લખેલી હોય
નાન્ય૦	લખેલું છે	લખેલાં છે	લખેલું હોય	લખેલાં હોય

વિશેષદિવભૂત કર્મણિ પ્રયોગ.

નર	લખેલો હતો	લખેલા હતા	લખેલો હોત	લખેલા હોત
નારી	લખેલી હતી	લખેલી હતી	લખેલી હોત	લખેલી હોત
નાન્ય૦	લખેલું હતું	લખેલાં હતાં	લખેલું હોત	લખેલાં હોત

ભવિષ્યવર્તમાન કર્તરિપ્રયોગ.

નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
પુ. એકવચન	એકવચન
૧ હું સખવાનો ની-નું છું	હું સખવાનો ની-નું હોઈ
૨ તું સખવાનો ની-નું છે	તું સખવાનો ની નું હોય
૩ તે સખવાનો ની-નું છે	તે સખવાનો ની-નું હોય
બહુવચન	બહુવચન
૧ અમે સખવાના ની-નાં છિયે	અમે સખવાના ની નાં હોઈયે
૨ તમે સખવાના ની-નાં છે	તમે સખવાના ની-નાં હો
૩ તેઓ સખવાના ની-નાં છે	તેઓ સખવાના ની-નાં હોય

ભવિષ્યભૂત કર્તરિપ્રયોગ.

ભવિ	એકવચન	એકવચન.
નર	હું-તું-તે સખવાનો હતો	હું, તું, તે સખવાનો હોત
નારી	„ સખવાની હતી	„ સખવાની હોત
નાન્ય	„ સખવાનું હતું	„ સખવાનું હોત
	બહુવચન	બહુવચન [હોત
નર	અમે-તમે તેઓ સખવાના હતા	અમે, તમે, તેઓ સખવાના
નારી	„ સખવાની હતી	„ સખવાની હોત
નાન્ય	„ સખવાનાં હતાં	„ સખવાનાં હોત

હો. મૂળના ભવિષ્યકાળના રૂપથી આના ખીજ ચાર મિત્રકાળ સાધિત યાયછે. (જોવું મિત્રકાળ). તેમાં ભૂતભવિષ્ય અને વિશેષભૂતભવિષ્યનો પ્રયોગ કર્મહિતુ છે:— જોકે ‘વાત લખી હશે,’ ‘કાગળ લખેલો હશે,’ ‘નામ લખ્યાં હશે,’ વં.

કદંત ‘લખ્ય’ મૂળ સહ્યભેદ કર્મહિતુપ્રયોગ (કરોણે સકર્મક).

સામાન્ય—લખાવો, લખાવી, લખાવું; લખાવા, લખાવી, લખાવાં.

કૃત્વંવાં—લખાનારો વં (ધણો વપરાનો નથી).

વર્તમાન—લખાતો, લખાતી, લખાતું; લખાતા, લખાતી, લખાતાં.

ભૂત —લખાયો, લખાઈ, લખાયું; લખાયા, લખાઈ, લખાયાં.

વિશેષભૂત—લખાયલો, લખાયલી, લખાયલું; લખાયલા-યલી-યલાં

ભવિષ્ય—લખાવાનો, લખાવાની-લખાવાનું; લખાવાના-વાની-

સંબંધભૂત—લખાઈ, લખાઈને.

[વાનાં

સઘ્નિદમાં કર્મ સહક થઈ કર્તા જ્યો થઈ જાયછે. અને ગુજરાતીમાં પહેલો, પીળો પુરૂષ (પ્રાણીવાચક રાજ્દ) સહક તરીકે લઈ આ રૂપ વાપરવાનો ધણો થોડો ચાલ છે. તેથી ધણા સકર્મક ક્રિયાપદનાં રૂપ આ બિદમાં પુરૂષ પ્રમાણે ફરતાં નથી. (હું મનાઉંદું, તું ગણાનો હતો, અમે કહેવાઈએ-છીએ, આવાં કોઈ કોઈ ક્રિયાપદનાં રૂપ વપરાયછે). માટે નીચે ત્રીજા પુરૂષનાંજ રૂપ આપ્યાં છે.

નિશ્ચયાર્થ.	સંશયાર્થ.
વર્તમાન — સખાય	સખાય
જૂત — સખાયો, સખાઈ, સખાયું વ૦	સખાત
ભવિષ્ય — સખાશે	સખાશે
દિવવ૦ — સખાયછે	સખાતો-તી-તું હોય વ૦
વર્તમાનજૂ૦ — સખાતો હતો, સખાતી હતી વ૦	સખાતો-તી-તું હોત
જૂતવ૦ — સખાયો-ઈ-યું છે વ૦	સખાયો-ઈ-યું હોત વ૦
દિવજૂત — સખાયો હતો, સખાઈ હતી	સખાયો-ઈ-યું હોય વ૦
	સખાયું હતું વ૦
વિ૦જૂ૦વ૦ — સખાયલો સી-સું છે વ૦	સખાયલો-સી સું હોય વ૦
વિર્નદિવજૂ૦ — સખાયલો હતો, સખાયલી હતી	સખાયલો-સી-સું
	સખાયસું હતું વ૦
	હોત વ૦
ભવિષ્યવ૦ — સખાવાનો-ની-નું છે વ૦	સખાવાનો-ની-નું હોય વ૦
ભવિષ્યજૂ૦ — સખાવાનો હતો, સખાવાની હતી	સખાવાનો-ની
	સખાવાનું હતું વ૦
	-નું હોત વ૦

નિષેધરૂપ.

નિષેધરૂપ યનાવતાં જ્યાં મિત્રકાળમાં 'હો' ને બદલે 'છુ' વપરાયછે તેનાં નિષેધરૂપમાં 'નથી' આવેછે : જેમકે સખાનો નથી, સખાતું નથી, સખાવાનું નથી, સખાયું નથી, વ૦ ; અને યાકીનાં રૂપોમાં નકાર છૂટા આવેછે :—જેમકે સખયું ન હોય, સખાયું ન હતું, વ૦.

પ્રેરકરૂપ.

(પ્રેરકરૂપના નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યય લગાડ્યા પછી કોઈ પણ કાળના પ્રત્યય લગાડી આ રૂપો બનાવી શકાય).

પ્રેરકરૂપનો આગાર્થ અને સલ્લિમિદના સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપ મળતાં આવેછે :—જેમકે ‘તમારાથી આવો ગ્રંથ લખાવો સહેલ નથી’ એમાં લખાવો એ સલ્લિમિદનો સામાન્ય કૃદંત છે; પણ ‘તમે ડિક્ટેશન લખાવો’ એમાં લખાવો એ પ્રેરક-રૂપનો આગાર્થ છે.

અન્યય.

ક્રિયાવિશેષણ.

૧૫૦. ઉપયોગ.— ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાવિષે કાળ (વખત), સ્થળ (ઠેકાણું), રીતિ (રીત), ન્યુનાધિક (ઓછું, વધું), સ્વિકાર (હા કહેવી), નિષેધ-નકાર (ના કહેવી), પ્રશ્ન અને કારણ બતાવેછે : આ ઉપરથી એના મુખ્ય ૮ વર્ગે પાડીશકાય :— ક્રાળવાચક, સ્થળવાચક, રીતિવાચક, ન્યુનાધિકદર્શક, સ્વિકારવાચક, નિષેધાર્થ, પ્રશ્નાર્થ અને કારણદર્શક. આ ૮ વર્ગના ક્રિયાવિશેષણ કેટલાએક જાણવા જેવા પેટા વર્ગ સાથે નીચે આપ્યા છે.

૧૫૧. ક્રાળવાચક.— (અમુક વખત)— જ્યારે, ત્યારે, અત્યારે, જેવારે, તેવારે, હમણાં, આ વાર, આ ઘડી, તત્કાળ, તત્ક્ષણ, તરત, તરતાતરત, હવે, હવેપછી, (આજ, આજે, કાલ, કાલે, પરમહહોડે, સહવારે, સાંજે, વહાણે, રાતે, બપોરે, મધરાતે) આણ, પોર, પરાર, હોણસાલ, કદી, કેદી, વળતી, પછી, હજી, પ્રથમ, પહેલાં, પૂર્વે, પછીથી, અગાઉ, અગાડી, અંતે, આખરે ; (દરમ્યાન)— હાલ, હાલમાં, પલમાં, પલકમાં, હજી-

સુધી ; (જથુ વખત) — હમિરાં, સર્વદા, સદા, સર્વકાળ, શૈજ, નિત્ય, નીરંતર, જથુ, અહરનિશ ; (વખતની પુનરાવૃત્તિ) — વારંવાર, વારેવારે, વારેઘડીએ, શૈજશૈજ, ઘડીએઘડીએ, ઘડીઘડી, ક્ષણેક્ષણે, શૈજશૈજ, નીતનીત, દીનદીન, દહાડેદહાડે, ધણીવાર, વારાફરતી, ફેરફેરે, વર્ષોવર્ષ, એકાંતરે ; આમાં ખેવાર, ત્રણવાર સોવાર એવા સંખ્યાર્થે શબ્દો પણ આવે છે.

૧૫૨. સ્થળવાચક.— જ્યાં, ત્યાં, જહિં, તહિં, ક્યાં, કહિં, હ્યાં, અહિં, પણે, જ્યાંઆગળ, ત્યાંઆગળ, ક્યાંઆગળ, હ્યાંઆગળ, અહિંઆગળ, અંતરિક્ષ, અંતરીયાળ, દૂર, આધા, અજગા, આમ, આણીગમ, આણીતરફ આણીદેર, આપાણુ, તેમ, તેણીગમ, તેણીતરફ, તેપાણુ, જેમ, જેણીગમ, જેતરફ, કેમ, કેણીગમ, કેણીતરફ, ઉગમણા, આયમણા, ઉતરાતા, દખાણાતા ; (ધણા ખરા કંકાણું ખતાવનારા નામયોગી ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે ; જોવું નામયોગી.)

૧૫૩. સ્ત્રીતિવાચક.—(સાધારણ સ્ત્રી) આમ, એમ, તેમ, જેમ, કેમ. આ પ્રમાણે, તે પ્રમાણે, એ પ્રમાણે, આસ્તે, ધીમિ, હળવે, આસ્તેઆસ્તે, ધીમિધીમિ, હળવેહળવે, પેરેપેરે, રહેતેરહેતે, થોડેથોડે, આચિત્તું, અકસ્માત, એકદમ, જોરજોર, સારીપેદે, વ્યર્થ, ફોગટ, નકામું, (ભલું, ભુંડું, ઠીક, માડું, નકારું, નરસું, સરસ, નરસ વગેરે વિશેષણો આ અર્થે ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે) ; (ખાત્રી) — ખરે, ખરું, ખચીત, ખરેખર, અવશ્ય, જરૂર, નિએ, નકિ, યુક્તર, અસુસ, ખેડક, નિશંક, ખેરાક, ખેફકર ; (સંશય) — કદાચ, કદાપી, કદાચિત, કદારા, કદી, રખે, રખેતે, ધણુંકરીને, સોવસા ; (અનુકરણવાચક) — ધમધમ, ચમચમ, છુમછુમ, ધબધબ, કડાકડ, તડાતડ, ધડાધડ, ફડાફડ, વ૦.

૧૫૪. જ્યુનાધિકદર્શક.—(જ્યુનતા) — થોડું, આછું, અડપ, જુજ, જરા, જરાતરા, જરાક, કિંચિત, કંઈક, લગાર, લગા-

રેક, રજ, થાડું, ધાડું, ધાડુંખરું, થાડુંક, સહેજ, લેરા, વ૦; (અધિ-
ક્રતા)— ધાડું, ખડું, વધારે, અતિરાય, અતિ, પુષ્કલ, વિશેષ,
અધિક, અદકું, વ૦; (વ્રમિ)— ખસ, અપેટલું, ખરાખર, ખડું, પુષ્કળ,
ધાડું, વ૦; (પૂર્ણતા)— છેક, તદ્દન, ખીલકુલ, જરૂર, રજમાત્ર,
પુરેપૂરું, પરીપૂર્ણ, સંપૂર્ણ.

૧૫૫. રિવકારકવાચક.— (હા કહેવી-કબુલ કરવું અપવા
અર્થના) — હા, હીક, ભલે, સારું, વારું, હોવે.

૧૫૬. નિપેધાર્થ કે નકારવાચક.— ના, ન, નહિ, નો,
મા, નવ.

૧૫૭. પ્રશ્નાર્થ.— ક્યારે, કેવારે, ક્યાં, કેણીગમ, કેમ,
કેટલું, કાં, કેમ (શામાટે વાસ્તે): અમાં કાળ, સ્થળ, રીતિ,
ન્યુનાધિક, કારણ વગેરે અર્થો રહેલા છે.

૧૫૮. કારણદર્શક.— તેથી, તેથીકરીને, અથી, અ ઉપરથી
(આવા કારણ દર્શક ક્રિયાવિશેષણ હંમેશાં બે વિચારને જોડેછે માટે
અને ઉભયાન્વયીમાં ગણેલા છે. (જેવું ઉભયાન્વયી અન્યથ).

૧૫૯. સૂચના.— ક્રિયાવિશેષણ શબ્દો અન્યથ કહેવાય-
છે, અંતે અનુ રૂપ કરે નહિ, પણ કેટલાંએક વિકારી વિશેષણ
ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયલાં હોય ત્યારે ક્રિયાનાથ પ્રમાણે તેને
જાતિદર્શક પ્રત્યય અમા, ધં, ઉં લાગેછે: જેમકે 'તે મોટો આખો,'
'તે છેાડીને ઘાણી મારી,' 'ઢેર વાહુલાં છૂટયાં,' વ૦.

વિવિધ અર્થે કોઈવાર ક્રિયાવિશેષણને પ્રત્યય લાગેછે:—
આગળથી, પાછળથી, રાહથી, આગળથી વગેરે. (અમાં અપા-
દાનનો અર્થ છે).

નામને કેટલીકવાર યી પ્રત્યય લાગી ક્રિયાવિશેષણ જેવા
વપરાયછે:—ઝડપથી, ઉતાવળથી, જલદાથી, વ૦.

કેટલીએકવાર બે ત્રણ શબ્દો સાથે આવી ક્રિયાવિશેષણ જેવા
યાવછે:—ઝડપઅંધ, વખતસર, આત્રીપૂર્વક, અજ્ઞેતાં, કહેતાં-

વારને, ચડપલકને, ગુપચુપ, છાનામાના, યથાયોગ્ય, યથાર્થી, શોધ્યાવગર, વણદીરે, અને એવા ખીજા શબ્દો.

પદચ્છેદને લગતી સૂચના—

કેટલાંક વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આવેછે; માટે એવા શબ્દો નામનો ગુણ અતાવતા હોય ત્યાં વિશેષણ, અને ક્રિયાપદનો ગુણ અતાવતા હોય ત્યાં ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય.

કેટલાંએક ક્રિયાવિશેષણની સાથે છઠ્ઠીનો પ્રત્યય આવી નામની આગળ વપરાયછે, ત્યાં તેને વિશેષણ કહેવાં:—આગળની (આગલી) વાત, પાછળની (પાછલી) તવારીખ, પારનો ઉનાળો, ઉપરનો ગોખલો, હુંડેની સીડી; વ૦.

કુંવળ, માત્ર, કુટલ, ન્યારે નામની સાથે હોય ત્યારે વિશેષણ છે (જ કોઈવાર આ અર્થ વપરાયછે: હુંજ, તેજ, નગીન-દાસજ વ૦); પણ ન્યારે ક્રિયાપદની સાથે સંબંધ રાખે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ ગણાય.

પણ, એ, ખી ન્યારે 'પણ' ના અર્થમાં આવે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ છે: હુંપણ, તુંએ, તેખી; (હુંએ, તુંચ આમાં એ ને ચ પણ ક્રિયાવિશેષણ છે.)

'જ' નિશ્ચયાર્થ ક્રિયાવિશેષણ છે: કરલુંજ, એકજ, વ૦.

નામયોગી.

૧૬૦. ઉપયોગ—નામ કે નામ તરીકે વપરાયલા શબ્દોની પાસે આવી તેનો, ક્રિયાપદ વેગરેની સાથે ઢેકાણું વખત, કારણ વગેરે નો સંબંધ અતાવેછે.

ઢેકાણું અતાવનાર—અગાડી, અંદર, આગળ, આસપાસ, ઉપર, કને, બોડે, તમે, નીચે, પર, પછાડી, પાછળ, પછવાડે, પાસે, પુદે, પુદળ, બહાર, મધ્યે, માહે, મોઝાર, લગોલગ, વચ્ચે, વચ્ચેવચ્ચ, વાંસે, સમીપ, સન્નિપ, સામે, સામા, સાથે, સોડે, હારે, હેઠે, હેડળ.

વખત ખતાવનાર— અગાઉ, અગાડી, આગળ, પછી, પછાડી, પછુવાડે, પછાત, પાછળ, પુઠે, પુઠળ, પહેલાં, વાંસે.

(હેકાણું અને વખત ખતાવનારા ઘણા નામોગી ક્રિયાવિશેષ-ણતરીકે વપરાયછે.)

કારણ ખતાવનાર— કરીને, થકી, લીધે.

નિમિત્ત — અર્થે, કાળે, વાસ્તે, માટે, નિમિત્તે, બદલે, સાટે.

સાધન — વતે, વડે, મારફતે, હસ્તક.

ખાતલતા— ઉપરાંત, વગર, વાણ, વિણ, વિના, સિવાય, પાખે.

સાહિત્ય — સમિત, સહીત, સોત, સુધાં.

સંબંધ — વિષે, સંબંધી.

દીરા ખતાવનાર— ગમ, ગમી, ભણી, તરફ.

છેટું— પર્યંત, લગી, સુધી.

૧૬૧. નામયોગી અવ્યય મૂળે નામ છે ; તેથી જે શબ્દની સાથે તે જોડાયલા હોય તે છઠ્ઠી વિભક્તિમાં આવેછે ; અને ઘણું કરીને ના, ની, કે જે આ ત્રણમાંથી કોઈ પ્રત્યય હોયછે.

ઘણું કરીને નર કે નાન્યતર નામ પરથી થયલા જેવા નામ-યોગીની પૂર્વે ના ; નર કે નાન્યતર નામની સાથે એ પ્રત્યય આવીને થયલા જેવાની પૂર્વે ને (છઠ્ઠી સાથે સાતમી); અને નારી જાતીનાં નામ જેવા નામયોગીની પૂર્વે ની આવેછે. આ પ્રત્યય કોઈવાર વપરાયછે અને કોઈવાર અધ્યાહાર રહેછે.

જેની પૂર્વે ના આવે એવા— કરતાં, વડે, વતે, વગર, વિના, સમિત, સહીત, સંબંધી, સોત, સુધાં.

જેની પૂર્વે ને આવે એવા— અર્થે, કાળે, કારણે, બદલે, માટે, લીધે, વિષે, વાસ્તે, સાર.

જેની પૂર્વે ની આવે એવા— જોડે, નીચે, પછુવાડે, પાછળ, પાસે પુઠે, પુઠળ, પૂર્વે, પેઠે, બહાર, મધ્યે, માંહે, વચ્ચે, સાથે, હેડે. આ શિવાયના ખીજાંખોની આગળ પણ ની આવેછે, અને કોઈ ની ને બદલે ના પણ વાપરેછે.

કરીને એની આગળ ત્રીજો પ્રત્યય એ આવેછે :— હાથે કરીને, તોગે કરીને.

૧૬૨. પદ્મછેદને લગતી સૂચના.

ધાગા ખરા ડેકાણું ને વખત ખતાવનાર નામયોગી, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયછે ; માટે જ્યાં નામ કે સર્વનામની સાથે આવેલાં હોય ત્યાં, નામયોગી :— ‘જેમકે તે મારી ઉપર છે,’ હું છુગનની ઝગાડી આળ્યો ; એને નામની સાથે નહિ આવતાં માત્ર ક્રિયાપદનો વખત કે ડેકાણું ખતાવે ત્યારે ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય :— હું ઉપર ખેંડા છું, તે ઝાગાડી આળ્યો,

ડેકાણું એને વખત ખતાવનાર ક્રિયાવિશેષણમાં જગ્યા કે વખતનાં નામ જેવો અર્થ રહેલો તેથી એની સાથે નામયોગી વપરાયછે :— ત્યાં આગળ, હવે પછી, હ્યાં સુધી, અત્યારલગી વગેરે ; આમાં નામયોગીને જુદાં લેવાય, અથવા એકને સાથે ક્રિયાવિશેષણ પણ કહેવાય.

ઉભયાન્વયી.

૧૬૩. ઉપયોગ.—ઉભયાન્વયી અન્યથા ધણું કરીને એ વાક્યને જોડેછે. એ શબ્દને જોડે ત્યાં પણ એ વિચાર જુદા પાડી એ વાક્ય ખતાવી શકાય :—જેમકે ‘રામદાસ ને લાલભાઈ આળ્યા હતા’ = ‘રામદાસ આળ્યો હતો અને લાલભાઈ આળ્યો હતો.’ કોઈવાર એવો અર્થ હોય કે એ વગર ક્રિયા જોમી નહિ કે થાય નહિ. ત્યાં જુદાં વાક્ય ખતે નહિ :— જેમકે “ એ ને એ ચાર થાય ” (એમાં ‘ને’ એક વાક્યમાં એ શબ્દનેજ જોડેછે).

૧૬૪. ઉભયાન્વયી જુદા જુદા પ્રકારના સંબંધ ખતાવેછે. તે ઉપરથી એના મુખ્ય ૫ પ્રકાર કહ્યા છે :— સમાનાર્થદર્શક, ભિન્નાર્થદર્શક, કારણદર્શક, પરિણામદર્શક, સંકેતબોધક.

૧. સમાનાર્થદર્શક—એ સરખી પંક્તિના વિચારને જોડેછે તે :—એને, ને, તથા. એના ખીજ એ પેઠાવર્ગ છે.

વાક્યવર્ધક—કે, જો; (કોઈનું કહેવાનું કે જોલવાનું રાહ થતાં કે કોઈનું કહેલું કે જોલેલું રાહદેશબદ્ધ પાછું જોલતાં વપરાય-છે.) : ‘તોણે કહ્યું કે તમ ક્યારે આવશો?’ ‘તમારા મનમાં એવું છે જે દેવજીની ક્ષમા માગતી જોઈએ.’ વિશેષાર્થદર્શક—વળી, વળતી, હવે, પછી, પાછું, ત્યારબાદ, ખીજું, એ ઉપરાંત વ૦ (એક વાતની સાથે કંઈ ખીજું વધારે કહેવું એવે અર્થે આવે).

૨. ભિન્નનાર્થદ૦—એ જુદા અર્થના વિચારને જોડેછે; એના એ પેટા વર્ગ છે:—

વિકલ્પસૂચક—કિંવા, વા, અથવા, અગર, કે, યાતો.

વિરુદ્ધાર્થસૂચક—પણ, પરંતુ, સાચું, ઉલટું, તથાપિ, તોપણ, તેજીતાં, તેમજીતાં, એમજીતાં વ૦.

૩. કારણદર્શક—એક વાક્યના વિચારનું કારણ ખીજા વાક્યમાં છે એવે અર્થે વાક્યને જોડેછે:— કારણકે, કારણજે, કેમકે, કેમજે, કાકે, કાંજે, શામાટેજે.

૪. પરિણામદર્શક—ખીજા વાક્યમાં પહેલા વાક્યનું પરિણામ છે એવે અર્થે એ વાક્યને જોડેછે:— માટે, તેમાટે, તેથીકરીને, એટલામાટે, એ ઉપરથી, એટલે, એથી, તેથી વ૦

૫. સંકેતજોધક—ખીજા વાક્યના વિચારનું ધારણ પહેલાની રાત ઉપર રહેલું છે એવે અર્થે એ વાક્યને જોડેછે: આવા ઉભયાન્વયીના ધણું કરીને જોડકાં હોયછે તેમાં પહેલા અન્યાહાર રહે પણ ખીજો તો આવવો જોઈએ:— જો-તો, જોકે-તોપણ, અગરજો-તો:પણ, જ્યારે-ત્યારે, જેમ-તેમ; જેવો-તેવો (કે તરત), કદાચ-તોપણ; નહિતો, નીકર; એકલા વપરાયછે; (એને વિરુદ્ધાર્થ દ૦ માં ગણાય).

૧૬૫. તો એ કોઈવાર વાક્યમાં કોઈ શબ્દની સાથે આવી વિવિધ અર્થ દર્શાવેછે:— ‘હું તો આવ્યો,’ ‘જોલ તો ખરો’ ‘મારાથી એવું જોલાયું તો ખરું’ વગેરે; આવાં વાક્યોમાં મારી મચરડીને જો આવે એવું એનું સંબંધી વાક્ય બનાવી

તોને વાક્યયોગી કહેવા ધરાય. પરંતુ સંસ્કૃતમાં તુ આવે અર્થ કેવળ ક્રિયાવિશેષણની પેઠે વપરાતો અન્યય છે તેનો અર્થ અપભ્રંસ છે ; માટે જોનો સંબંધ ન હોય ત્યાં તો ક્રિયાવિશેષણ લેવાય.

૧૬૬. ચેતવાણી— કેટલાંએક નામયોગી, ક્રિયાવિશેષણ અને ઉભયાન્વયી એક સરખાં રૂપનાં છે ; માટે નામસાથે હોય ત્યાં નામયોગી, ક્રિયાપદનો ગુણુ ખતાવે ત્યાં ક્રિયાવિશેષણુ અને એ વાક્યને જોડે ત્યાં ઉભયાન્વયી એમ અંગણખી કાઢવાં.

ઉદ્ગાર (કેવળપ્રયોગી)

૧૬૭. ઉપયોગ.—હર્ષ, શોક, ગભરાટ, આશ્ચર્યતા, તિરસ્કાર, આશીષ વગેરે મનમાં એકાએક ધર્મ આવતો ઉદ્ગારો ખતાવવાને વાક્યમાં ખીજા શબ્દની સાથે સંબંધ ન રાખતાં છટાજ વપરાયછે. પદ્મછેદમાં એને સાધારણ રીતે કેવળપ્રયોગી અવ્યય કહેછે.

એના વિવિધ અર્થ પ્રમાણે વર્ગ પાડી નીચે આપ્યા છે :—

હર્ષ (ની સાથે સંતોષ-સુખ)—હાસ, હાસહાસ, આહા, અહા, વાહ, વાહવાહ.

શોક (દુઃખ)—અં, હં, આં, અરે, અરેઅરે, અરેરે, આરે, આહો, હે, આય, આયરે, આયઆય, હાય, હાયહાય, હાયરે.

ગભરાટ—હાયહાય, અરરર, હાયરે ખાપ, વ૦

આશ્ચર્યતા—આહો, અધધધ, ખાપરે, મારે, હે, આહા, વાહ, વાહવાહ, ઠીક, વાહરે વ૦; (આશ્ચર્યતાની સાથે કોઈવાર શક અને કોઈવાર નિશ્ચય ખતાવનાર) અરે, અરેખાત, અરેઅર, નક્કિ, વ૦,

તિરસ્કાર—ધુઃ, છીઃ, મર, છી, છટ્ટ, છીટ્ટ, હટ્ટ, હંઃ અંઃ, ધિક્, ધિક્ધિક્, રટ્ટ, રટ્ટરટ્ટ, પોઈસ, વારવાર, ચુપ, ખસ, વ૦.

આશીષ (ની સાથે સંતોષ અને હર્ષ)—ભલે, ઠીક, શાખારા, વાહવા, ધન્ય, ધન્યધન્ય, કથ્યાણ, જયજય, વ૦.

સૂચના.— આમાંના ધ્યાનપૂર્ણ એકનાએક શબ્દો શુદ્ધ શુદ્ધ અર્થે વારાયછે, માટે અર્થપ્રમાણે શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ગમાં લેવાય.

૧૬૮. કેટલીકવાર નામ વગેરે શબ્દો ઉદ્ગાર તરીકે વપરાયલા હોય ત્યાં તેનો વાક્યમાં સંબંધ નહિ હોય એટલે તેને પદ્મચ્છેદમાં કેવળપ્રયોગીજ કહેવા; વળી નામની આપતમાં સંબોધનનો અર્થ નહિ હોય ત્યાં જુલે ઉદ્ગારને સંબોધન વિભક્તિમાં લેવો નહિ:— જેમકે ‘અરે રામ! તું મને દુઃખમાંથી છાડવ’ એમાં રામ એ સંબોધન છે; પણ ‘અરે રામ! આ શું થઈ ગયું!’ એમાં અરે રામ! એ કેવળપ્રયોગી અન્યથ જોવા છે કારણ કે સંબોધનનો અર્થ નથી. આવાં નામને ‘ઉદ્ગારાર્થે પ્રથમા’ વિભક્તિ કહીએ તો ચાલે.

અરે રામ, શિવશિવ, હરીહરી, અરેબાપ, બાપરે, મારે, આભાઈરે, વગેરે શબ્દોમાં લાચારીનો અર્થ રહેલો છે. કારણ કે કેવળ લાચારીથી માણસનું વળણ કોઈ મદદગાર (પરમેશ્વર કે સગાં સંબંધી) તરફ થઈ જાયછે તેથી સ્વભાવિક રીતે આવા શબ્દો બોલાઈ જાયછે.

કોઈવાર આશ્ચર્યતાના અર્થમાં શો ગજબ, શો કોપ, શી વાત, આ તે શું, બોગ, અદટ, કમ્પાકિત, મોકાણ, વ૦ શબ્દો વપરાયછે.

નીચેના મનોયત્નમાં આપેલાં વાક્યોમાંથી દરેક જાતના અન્યથ ખતાવો અને તેના ઉપયોગ કહો.

મનોયત્ન ૯ મો.

તમારે માટે હું માગે આવતો હતો, પણ કહેરા આગળ ઠોકર વાગી ને નીચે પડ્યો, ૨ તેણે એવું પણ લીધું કે માર આયો તો ખેર પણ હું પણ બ્રાહ્મણ ક્યારે કે સાલતાં સુધી એને જ પીને બેસવા ન દેઉં. ૩ તમે વાંદલા આવશે તો હીક, નહિતો પછી પસ્તાશો. ૪ આ અમણા તમારી પાછળ આવ્યો. ૫ પહેલાં મારે ત્યાં આવજો. ૬ કેમ! તેને અહિયા નહિ જઈ? ૭ છાતામાત્રા હું કહું તેમ કરોની. ૮ હીક, સમજ્યો, એમ તો એમ. ૯ ત્યારે તમે તો નહિ આવવાના કે? ૧૦ તું જ આવજેની લાઈ, વળી કેમ ભર્યો? ૧૧ હાલમાં જેમ છે તેમ જ રહેવા દો, આગળ ધઈ રહેશે.

ઉપસંગી.

૧૬૯. મૂળે સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી સાધિત થયેલા શબ્દોના મુખ્ય આઠ વર્ગનું વર્ણન ઉપર આવીગયું. પણ કેટલાંએક દંકાં રૂપ એવાં છે કે તે એકલાં વપરાતાં નથી; મુખ્ય સાધિત શબ્દોની પૂર્વે કે પછી તેની સાથે વળગેલાં રહેછે. આવાં રૂપોને ઉપસંગી કે અનુસંગી કહેછે. એના મુખ્ય બે વર્ગ છે: ૧ જે અક્ષર કે અક્ષરો શબ્દોની પૂર્વે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરેછે તેને પૂર્વાંગ કહેવાય; એમાં મુખ્ય ઉપસર્ગ છે; ૨ જે અક્ષર કે અક્ષરો શબ્દને છેડે આવીને તેના અર્થમાં ફેરફાર કરેછે તે અનુગ કહેવાય; એમાં મુખ્ય પ્રત્યય છે.

ઉપસર્ગ.

૧૭૦. મૂળ સંસ્કૃતના સાધારણ ઉપસર્ગ ગજરાતીમાં શબ્દ શબ્દોમાં દીઠામાં આવેછે; (તેના સામાન્ય અર્થ આમાં દાખલા સાથે બતાવ્યા છે; પણ કોઈવાર તે અર્થની અસર જતી રહેછે: આંત (વધારે, ઉપરાંત): અત્યંત; અભિ (ઉપર): અધિપતિ; અનુ (પછી): અનુચર; અનર્ (વચ્ચે): અંતર્ધ્યાન; અગ (ઉતરતું, ઓઢું): અપમાન, અપશબ્દ; અમિ (ચોગમ, ભણી): અભિમાન અભ્યાગત; અવ (નીચે, ઉતરતું): અવતાર; આ (મર્યાદા, મર્યાદા): આધાર; અન્ (હંચું, ચઢતું): ઉત્પન્ન, ઉત્કૃષ્ટ; અગ (પાસે, ઉતરતું): ઉપાધ્યક્ષ, ઉપકાર, કુ: (ઓઢ): કુચ્ચેસન; નિ (વિશેષ, પૂર્ણ): નિવાસ; નિ: (વિના): નિષ્કળ; પર (પુરૂં): પરાક્રમ; પાર (ચોમેર બહુ): પર્યટણ, પરિશ્રમ; પ્ર (વિશેષ, આગળ): પ્રયત્ન, પ્રમુખ; પ્રતિ (સામું, દરેક): પ્રત્યક્તર, પ્રત્યેક; વિ (વિશેષ, વિના): વિખ્યાત, વિસ્મૃત; સં (સાથે): સંગમ;

કેટલાંએક વિશેષાણ્ય અને ક્રિયાવિશેષણના અર્થના ઉપસર્ગ જેવા ધર્ષ શબ્દની પૂર્વે આવેછે તેવા પૂર્વગ (આમાંના ઘણા અરાર્થો સામાસિક શબ્દો બનેછે):— અન્ (વિના, નહિ): અધર્મ, અનર્થ; કુ (નકાર): કુમાર્ગ; પર (પારકું): પરસ્ત્રી; સન્સહ

(સાથે) સકામ, સહચરી ; સ્વ (પોતાનું) : સ્વજન ; સ્ત્ (સાથું)
સર્વાસના ; ન (નહિ) : નપુંસક ; નાના (જીદાજીદા) : નાના
મકાર ; વુન : (ફરીથી) : પુનર્લગ્ન.

અન્ નો ' આણ ' કુ નો ' ક ' સુ નો ' સ ' અને ' ન ' એટલા
ગુજરાતી ધર્મગયલા શબ્દોની સાથે આવેછે :—જેમકે અણગમતું,
સપુત, કટેવ, નકામું વ૦.

ફારસી, હિન્દુસ્તાની તથા આરબી ઉપસર્ગો :—કમ (ઓછું) :
કમજોર ; ખુખ (સાંઝે) : ખુખસુરત ; ખુરા (આનંદી) : ખુશમિજાજ ;
ગેર (વિના) : ગેરવાજબી ; ના (નહિ) : નાપાક ; નેક (સાંઝે) :
નેકનામ ; ખદ (ખરાબ) : બદબો ; બે (નહિ) : બેવકુફ ; ખિન
(હિન્દુસ્તાન. વિના) ખિનમજુરી ; લા (આર૦ નહિ) : લાઈલાજ ;

પ્રત્યય.

૧૭૧. નામ, સર્વનામ, ને વિશેષણની જાતિ વિભક્તિ વચન
વગેરેના તેમજ ક્રિયાપદના કાળ વગેરેના પ્રત્યયનો વિચાર
આગળ આવી ગયો ; પરંતુ ધાતુ ઉપર આવીને જેવડે નામ
વગેરે સાધિત ધાયછે તેવા પ્રત્યય (જેને કૃત્ પ્રત્યય કહેછે) ; અને
સાધિતનામ વ૦ ઉપર આવીને જેવડે અનેક ખીજા શબ્દો
સાધિત ધાયછે તેવા પ્રત્યયો (જેને તર્કિત પ્રત્યય કહેછે) ; તે, કેટલાક
મુખ્ય નિયમ બાંધી અફેક દાખલા સાથે નીચે આપ્યા છે.

૧૭૨. શુદ્ધ સંસ્કૃત (કૃત્) પ્રત્યયો—(ધાતુપર આવીને નામ
બનાવે એવા) ;—અ-દેવ ; અક-દેવ-પાણક, કારિકા ; અન-
અના-દર્શન, રચના ; ઈન્-ઈ-વાદિન્, વાદી ; તૃન્-કર્તૃ, કર્તા ;
નિ-ઈ-કૃતિ, હાનિ ;

૧૭૩. કેટલાએક ખીજા સાધિત શબ્દોની સાથે પ્રત્યયની પેઠે
આવી સમાસિક શબ્દો બનાવેછે (જુઓ સમાસ) તેવા અનુગ :—
ક્રૂ ધાતુનો કર-કાર-ભયંકર, ગ્રંથકાર ; ગમ્ ધાતુનો ગ ખગ ;
ચર્ ધાતુનો ચર-વનચર ; જન્ ધાતુનો જ-યંકજ ; દાધાતુનો દ-
સુખદ ; સ્યા ધાતુનો સ્ય—ગૃહસ્થ ;

१७४. शुद्ध संस्कृत (तद्धित) प्रत्ययो (नामनी साधे आवीने विशेषण्य बनावे अेवा):— इक-वार्षिक; इत-भोहित; ईन्-कुलीन; इन्-इ-शास्त्रिन्-शास्त्री; मय-तेज्जेभय; मन्-मन्=मान-वान-श्रीमान, धनवान; य-तालव्य; (विशेषण्यनी साधे आवी नाम बनावे अेवा):— ता-सत्यता त्व-महत्त्व;

केल्लाअेक शब्द प्रत्ययनी पेठे आनी सामासिक शब्दे। बनावेछे:— अंकित-नामांकित; आतुर शोकातुर; आकुल-भयाकुल; कारक-सुखकारक; दायक-इ:अदायक;

१७५. गुजराती प्रत्ययो (धातुपर आवीने नाम बनावे अेवा):— आप, आठ, आपट— बनाव, यणकाठ, बनावट; आर्ध— अर्धा; आण, आणी, आण्युं— वेयाण, कडाणी, छेधराणुं; आमण, आमणी— दणामण, पहरेमणी; ण, णी, ण्युं— भागण, शीवणी, दणणुं; ती— अदती. तर— यणतर (धातुपर आवीने विशेषण्य बनावे अेवा) आठि, ठिणी, कण्णि— शीआठ, णणीतो, मारकणो (नामनी साधे आवीने विशेषण्य बनावे अेवा):— ठ, ठयो, ठिणी, ठिणी— सुणी, दुणीयो, मानीतो, छेठिणी; आण, आण्यु, आणो— वायाण, दयाण, इपाणो; मणो—दयामणो; पाणो—पेसावाणो; मंठ-अक्रलमंठ; अंध-भिर-इरसअंध, णेरभेर;

१७६. विशेषण्यनी साधे आवी नाम बनावे अेवा):— आर्ध, आण, आरी— ढ्यार्ध, लंभाण, अटाश; पण्युं, पाण्यु, पो— सायापण्युं गणपण्यु, अंधापो; (नाम छेपरधी णीणं नाम बनावे अेवां):— आर्ध— शेठार्ध; गरौ-गर (कर) कवागरो, युडगर; पाणो (पाण)—गोवाणो (गोपाण), घोडावाणो.

समास.

१७७. समास— अके वंधारे शब्द साधे आवी अेक जेवा वपराय त्यारे तेनो समास थयो कहेवाय. आवा शब्दना समुहने सामासिक शब्द कहेछे:— भाभाप, राजमहेल, महाभारत.

અતુવંદ વગેરે. એમાંના પહેલા શબ્દને પૂર્વપદ ને છેલ્લાને ઉત્તરપદ કહેછે; સમાસના પદો જુદાં પાડી તેનો સંબંધ બતાવવો તે ક્રિયાનું નામ વિગ્રહ કહેવાય.

સંસ્કૃતમાં સમાસ ઘણા છે અને નવા પણ ઘણા બનાવી શકાય. તેમજ ગજરાતીમાં કેટલાક સંસ્કૃત સમાસ વારંવાર વપરાયછે; અને ગુજરાતી યર્થગયલા શબ્દોના સમાસ પણ ઘણા થાયછે :—

જેમકે, માઆપ, ઘણીઘણીઆણી, સાચુંજુદું, દાળચોખા, ધીગોળ વગ.

૧૭૮. સમાસ ૭ પ્રકારના છે—દ્વંદ્વ, તત્પુરૂષ, કર્મ-ધારય, દ્વિગુ, ખડુવીહિ, અવ્યયીભાવા, અને મવ્યમ-પદલોપી.

દ્વંદ્વ—જે કે વધારે નામ એકજ વિભક્તિમાં આવે તો સમાસ દ્વંદ્વ કહેવાય :—માઆપ, ભાઈબહેન, સાચુંજુદું, ઘણીઘણીઆણી, હાથપગ, જલચલગીરિઆકાશ વગ.

તત્પુરૂષ.—જ્યારે કોઈ સમાસમાં પૂર્વપદ, ઉત્તરપદનો અર્થ ખુંદો કરી દેખાડતું હોય અને તેમની વચ્ચે પહેલી શિવાયની કોઈ વિભક્તિનો સંબંધ હોય તો તે તત્પુરૂષ સમાસ કહેવાય. એનું પૂર્વપદ ખીજી સાતમી સંધીની કોઈપણ વિભક્તિમાં આવેછે, તે ઉપરથી એના છ પ્રકાર થાયછે :—જેવા કે, દ્વિતીયા તત્પુરૂષ, તૃતીયા તત્પુરૂષ ઇત્યાદિ.

૧. દ્વિતીયા તત્પુરૂષ— ધરણીધર, ગ્રંથકાર, પ્રભાકર, જટા-ધારી, ભયહારી, સુખદ, શોકજનક ;

(જેનું ઉત્તરપદ જુદા નામની પેઠે છૂદું પાડી શકાય તેને દ્વિતીયા તત્પુરૂષમાં લેવો નહિ :—જેમકે ગ્રંથકર્તા = ગ્રંથનો કર્તા; સુખ-દાતા = સુખનો દાતા વગેરે. જોયું ષષ્ઠી તત્પુરૂષ).

૨. તૃતીયા તત્પુરૂષ— મદાંધ, લોભભોહિત, ચિંતાવૂર, બનયુક્ત, શોકસંયુક્ત, દલપતરામકૃત, દેવદત્ત.

૩. અતુર્થી તત્પુરૂષ— ચરણોદક, પ્રાતઃસામગ્રી, દેવપત્રી, શિક્ષાપત્રી, પુષ્પપત્ર, શયનગ્રહ, પુસ્તકાલય, નાટકશાળા.

૪. પંચમી તત્પુરૂષ— મરણશોક, મૃત્યુભય, જાતિભૃષ્ટ.

૫. પઠ્ઠીતત્પુરૂષ— ઈશ્વરભક્તિ, દેવસેવા, વિદ્યાબ્યાસ, ધરઘણી, ગ્રંથકર્તા, સુખદાતા, દુઃખહર્તા (આવા શબ્દોને ભૂલે દ્વિતીયા તત્પુરૂષમાં લેવા નહિ.)

૬. સમ્પ્રીતપુરૂપ—જળક્રિડા, વનચર, પ્રામરુથ, વનવાસ.

કર્મધારય.—જે સમાસના પૂર્વે અને ઉત્તરપદની વચ્ચે વિશેષણ્ય વિશેષ્યના જેવો સંબંધ રહેલો હોય તેને કર્મધારય કહે છે:—
પરમેશ્વર, દીર્ઘદૃષ્ટિ, શુભવાંસના, દુઃસ્વપ્ન, સુનીતિ, કૃમ ધી. પ-સ્ત્રી.
કોઈવાર ઉપમાને અર્થે નામ પણ સમાન વિભક્તિમાં વિશેષણ્ય તરીકે વપરાય છે તેને પણ આમાં લેવાય:— જેમકે દેવરૂપ = દેવના જેવું રૂપ, કમળનેત્ર = કમળના જેવી આંખ, ચંદ્રપ્રભા = ચંદ્રના જેવી કાંતિ; આવા શબ્દોમાં ઉપમાનો શબ્દ પહેલાં આવે છે તે ઉપરથી એને ઉપમાન પૂર્વપદ કહે છે. કંટલાકવાર ઉપમાનો શબ્દ છેલ્લો આવે છે તેને ઉપમાનાંતરપદ કહે છે:—જેવાકે, ચરણકમળ, મુખચંદ, નરસિંહ, વગ.

દ્વિગુ.—જ્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ્ય હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ કહે છે:—ત્રિનેત્ર, અષ્ટાંગ, પંચતંત્ર, ષોડશોપચાર, પંચપાત્ર, ત્રિમુવન, સમસ્કાષિ, નવનિધિ, સમ્પાતાલ, નવખંડ, સમ્પદિપ.

બહુવ્રીહિ.—જ્યારે કોઈ સમાસના બંને પદ કે બેમાંથી કોઈ પણ એક છૂટું લઈએ તો તેની સાથેના નામનો ગણ્ય બતાવે નહિ, પણ આખો સમાસ વિશેષણ્ય થઈ કોઈ નામનો ગણ્ય બતાવે ત્યારે તે બહુવ્રીહિ કહેવાય:—જેમકે કમળનયન કૃષ્ણ, એમાં 'કમળ કૃષ્ણ' કે 'નયન કૃષ્ણ' એમ લઈએ તો કુંઈ અર્થ આવે નહિ. પણ આખો સમાસ 'કમળનયન' એટલે 'કમળના જેવાં નયન છે જેનાં એવો' એવી રીતે કૃષ્ણનો ગણ્ય બતાવે માટે એ બહુવ્રીહિ. વળી એને ટુંકામાં એાળખવાની રીત એ છે કે એના વિશેષ્યની સાથે સંબંધ બતાવતાં એનો વિગ્રહ થતાં. તત્પદાપેક્ષક પહેલી શિવાયની કોઈ પણ વિભક્તિમાં આવે:—જેમકે કમળનયન કૃષ્ણ, એટલે કમળનાજેવી આંખ છે જેની. અપુત્ર (સ્ત્રી) = પુત્ર નથી જેને એવી (સ્ત્રી).

શાબ્દચીન્નાવ.—જેનું પૂર્વપદ અભ્યય હોય તે:—સકામ પ્રતિદિન, હરઘડી, દરરોજ, વગ. જેનું પૂર્વપદ અક્રે અન્ હોય તેને નચત્તપુરૂષ સમાસ કહે છે: જેમકે, અનાચાર, અનાત વગ.

મધ્યમપદલોપી.—જે સમાસનો વિગ્રહ થતાં વચ્ચે કોઈ શબ્દ કે શબ્દો અધ્યાહાર હોય તે મુકવા પડે તેને મધ્યમપદલોપી કહે છે:—દલપતકાચ = દલપત-કૃત-કાચ, વરાણચંત્ર = વરાણ-થી ચાલજું-ચંત્ર, મનુસ્મૃતિ, વેદનીતિ, નર્મકવિતા, વગ.

૧૭૯. કર્મધારય અને બહુવ્રીહિમાં તદ્વાવત આવે છે:—કર્મ-ધારયનું એકપદ બીજા પદનો ગુણ બતાવે અથવા બેમાંનું એક કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે, પણ તે આખો સમાસ તે ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે નહિ; અને બહુવ્રીહિમાં તે બેમાંનું કોઈપણ પદ છૂદું લેતાં કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ નજ બતાવે, પણ આખા સમાસનો ભાવજ તે ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવે:—જેમકે મેઘશ્યામ (કૃષ્ણ) એ કર્મધારય છે, એમાં 'મેઘ' માં ઉપમાનો અર્થ રહેલો છે; અને 'શ્યામ' એ છૂદું કોઈ ત્રીજા નામનો ગુણ બતાવી શકે. પણ કમળનયન (કૃષ્ણ)—એમાં કમળ (કૃષ્ણ) કે નયન (કૃષ્ણ) એમ છૂદું પદ ગુણ બતાવે નહિ; પણ આખા સમાસનો ભાવ 'કમળના જેવી આંખ છે જેની એવા' એજ 'કૃષ્ણ' નો ગુણ બતાવે માટે એ બહુવ્રીહિ કહેવાય.

સિદ્ધ અને સાધિત શબ્દો.

૧૮૦. મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ સિદ્ધ શબ્દ છે, અને તે ઉપરથી (પ્રત્યય ઉપસર્ગ વડે) અનેક સાધિત શબ્દો થાય છે. (જોતું. ૧૦૩).

થોડાએક જાણવાજેવા ધાતુ તેના કેટલાક સાધિત શબ્દો સાથે નીચે આપ્યા છે.

મં. જાતું

સાધિત શબ્દો.

અંક્ (આંકવું); આંક, આંકો, આંકડો, આંકણી, અંકુશ, અંકુર.

અંજ્ (આંજવું); અંજન, આંજણી, નિરંજન, વ્યંજન.

અટ્ (જવું); અટણ, પર્યટણ, દેશાટણ, આટો. [અછત.

અસ્ (હોવું); અસ્તિ, આસ્તિક, નાસ્તિક, આસ્થા, સત્તા, છત,

અન્વય (જવું); અન્વય, પ્રત્યય, ઉદય, સાન્વય, અભિપ્રાય.

અયન—રામાયણ, ઉત્તરાયન (ઉતરાણ), દક્ષિણાયન,

ઇન્-ઇચ્છ (ઈચ્છવું); ઈચ્છા, રવેચ્છા, હિતેચ્છ.

ઇક્ષ્ (જોવું); પરીક્ષા, પરખવું, પારખ, પ્રેક્ષણ, પેખવું.

ઉપ્ (તપવું); ઉચ્ચ-ઉતું, ઉચ્ચકાળ-ઉનાળો, ઉચ્ચા, ઐપથ.

કટ્ (ચેરવું); કટી, કેડ, મકટ, મગટ, કટાર, કટક.

કથ્ (કહેવું); કથા, કથની, કહેણી, કહેવત, કુથલી.

કમ્-કામ્ (ઈચ્છવું); કામના, મનકામના, કાંતિ, કામ.

कल् (कण्युं); कणा, निकाल, निकण्युं, सांकण, अकण. [कर्म,
कृ (करयुं); कृति, कर्त्ता, कर, कार्य, कारी, कारक, करण्य, कारण्य,
कम् (क्युं); कर्मण्य, पराकर्म, परिकर्मा, अनुकर्म, विकर्म.

क्या (वर्षानकरयुं); ज्याति, आज्यान, ज्याज्या, ज्याज्यान-
वज्याण्य, प्रज्यात, इपाज्यान.

गण् (गण्युं); गणित, अंकगणित, गणना, गण्यतरी, अगणित.
गम् (ग्युं); गति, गमन, संगम, आगमन-आवयुं, अग, अगम-
ग्रम् (अहण्य करयुं); आस, गरास, गरासीज्यो, अयास.

ग्रह् (पकडयुं); ग्रहण्य, संग्रह, (संघरयुं) विग्रह, आहक (धराक),
चर् (च्युं); चरण्य, संचरयुं, आचार, विचार, अणचर. [अल.
चल् (यालयुं); याल, यलित, अयण, अयण, यालु, उयाणो, नि-
दि (अकडुं करयुं); यिता, संयय, निश्चय.

चिन्, चिन्त् (विचारयुं); चित, अंता. चेतन, आचिन्तुं, निचिन्त,
छद् (ढांकयुं); छाज, छत्री, छाया, आच्छादन.

छिद् (छेदयुं); छेद, छिद्, पदच्छेद, समच्छेद, छीडुं, अविछिन्म
जा-जन् (जन्मयुं); जन्म, ज्ञत, मज्ज, जन, जनेता, जननी.
पूर्वज, अनुज, वंशज, तनुज, सहज, पंडज.

जो (जय) (जयतयुं); जय, जय, विजय, पराजय, जे, अजय.

जोव् (जवयुं); जव, जविका, जवन, यीरज्वी, निजव.

जप् (तपयुं); ताप, प्रताप, संताप, ताव, तावयुं, पश्चात्ताप.

जुल् (तोणयुं); तुला, तोल, तोणाठ, तोला, अतोला, तुलना.

जुट् (तोडयुं); तोटक, तुटक, तोड, तोटो.

जृ (तरयुं); तरण्य, तारण्य, अवतार, तारो, त्राता, तीर्थ, तरापो.

दह् (भाणयुं); दहन, दग्ध, दाजयुं, दाजना, दाह, अग्निदाह.

दा (आपयुं); दान, दाता, देवुं, देण्य, आदाय, दापुं, दावो, सुपद.

दिन् (प्रकाशयुं); देव, देव, देवता, दिवस, दिन, दिवाकर.

दिग् देश, उपदेश, प्रदेश, उद्देश, आदेश.

दुह् (दोहयुं); दोहन, दुग्ध, दुध, दुहिता, -दिकरी.

दृष् (देखयुं); दृष्टि, अदृष्ट, दर्शन, देखाव, दर्शक, दर्शणिक.

- धा (धारण्य करवुं); धाता, विधाता, संधान, अनुसंधान, प्रधान.
 धृ (धारण्य करवुं); धर, धरणी, आधार, धरा, धर्ति, धर्म, धरवुं,
 धारवुं, धारणा, अधर, धीर, अधीर.
 नाश (नाश पाभवुं); नाश, विनाश, सत्तानाश.
 ना-नय् (द्वारवुं); नीति, नयन, नायक, (परि + नी) परण्युं.
 पच् (पकवुं); पाचन, पाक, पक्व, पक्को, पक्वान, पाकुं.
 पत् (पडवुं); पतीत, पातक, उत्पत्ति, विपत्ति, आपत्ति-आपदा.
 पा (पाणवुं-रक्षवुं); पालन, गोपाण, द्वारपाण, भूपाण.
 पा-पीव् (पीवुं); पान, पाणी, पावुं.
 पुष् (पोषवुं); पोषण्य, पुष्टि, पोष्युं.
 पू-पूर (भरवुं-पुङ्कटवुं); पूरवुं, पूर्य, पूर, संपूर्य, अपूर्य, परिपूर्य.
 प्थ् (प्राथवुं); प्थन, प्राथण्य, प्थु, प्थी, निपथ, संपथ, प्रतिपथ.
 पुम् (ण्यवुं); प्रोध, प्रोध, पुष्टि, पुष्, संप्रोधन, प्रप्रोध.
 मञ्-मंञ् (मांगवुं); भाग, भागीष्ठा, भाङ्गणी, भागाकार, भंग.
 मञ् (मञ्जवुं); मञ्ज, मकत, मगत, मकित. [षिथो.
 माप् (मालवुं); भाषा, भाषण्य, भाष्युं, भाष्य, संभाषण्य, दुभा-
 भ् (थवुं); भूत, भाव, भव, भूमि, भ्रु, विभू, स्वभाव. प्रभाव.
 भृ (भरवुं); भरण्य, भारो, भारण्य, भरती, विश्वंभर, आभार
 भ्रम् (भभवुं); भ्रमण्य, भ्रमणा, भ्रमर, भमरो.
 मद् (गर्भथवो); मदन, मद्य, मदिरा, मद
 मन् (विचारवुं); मन, मानव, मनुष्य, मत, मति, मनन.
 मा (भापवुं); भाप, मात्रा, प्रभाण्य, सभान, अनुमान, उपमान.
 मुच्-मुञ्च् (मोडवुं); मुकवुं, मुकत, मुकित, भोग्यन.
 मृ (भरवुं); मरण्य, मृत्यु, मारण्य, अमृत. अमर.
 युञ् (भेडवुं); युक्त, योगना, योग, उपयोग, णुक्त, भोग.
 रक्ष् (रक्षण्यकरवुं); रक्षक, राप्पवुं, राप्प, पगरप्पुं, अंगरप्पुं.
 रज्-रंज् (पुशकवुं); रंजत, राग, रंग, मनोरंजक.
 रम् (रभवुं, आनंदकरवो); रमत, रमण्य, रमकुंडुं, रमणीय.
 राज् (शोभवुं); राज, राज, राज्ञी, विराज्युं, राज्यमान.

- रुम् (आडेआवयुं); रोध, विरुध, विरोध, रूधन, अवरोध.
 लक्ष् (निहाणयुं); लक्ष, लक्ष्य, सलक्ष्य, सलक्ष्या, अपलक्ष्य.
 लग् (लागयुं); लाग, लगी, लग्न, लागणी, अलग.
 लम् (भोगयुं); लाभ, लब्ध, प्रालब्ध, सुलभ.
 लिन् (लभयुं); लेभ, लेभ्य, लभ्य, लेभ्यक, लभितंग.
 लीं (गणीययुं); लीन, लय, लीला, प्रलय, तद्वलीन.
 वन् (भालयुं); वयन, वाया, वाणी, वक्ता, वाक्य, वांयन.
 वद् (भालयुं); वदयुं, वदन, वाद, वादी, संवाद, अपवाद.
 वर्ण् (वर्णन करयुं, रंगयुं); वर्णन, वर्ण, सुवर्ण, वरण्य.
 वस् (वसयुं); वास, प्रवास, वासी, निवास, वस्ती, अपवास.
 वह् (वहेयुं); वाहन, वहाय, प्रवाही, विवाह, वहेल, वहाणुं.
 विद् (ज्ञाययुं); विदित, वेद, वेदना, विद्या, वैद्य, निवेदन.
 विञ् (पेशयुं); प्रवेश, पेशयुं, वेश, आवेश, समावेश.
 वृन् (ह्ययुं, वर्तयुं); वृत्त, आवृत्ति, प्रवृत्ति, वर्तुल, वर्तुल्युक्त, वृत्तांत.
 शुम् (शोधन करयुं); शुद्ध, शोध, शोधन, शुद्धि, परिशोध.
 शिञ् (शिक्षा करवा); शिक्षाभाष्य, शिक्षा, शिष्ययुं, शिष्यवर्णी.
 शु (सांभगयुं); अत्रय, श्रुति, आता, सुषुयुं.
 स्थ् (धिभारहेयुं); स्थिर, स्थिति, स्थान, उपस्थ, देशस्थ.
 मह् (सहयुं); सहन, सद्य, असद्य, सहक.
 माष् (साधयुं); साधन, साध्य, असाध्य, साधु, साधक.
 शृन् (शोक करवा); शोचना, शोक, अपशोक.
 सूच् (धेतययुं); सुयना, सुयक, सूय.
 सृ (सरयुं); सार, निसार, प्रसार, पसरयुं, संसार.
 सृञ् (सञ्जयुं); सृष्टि, सर्ग, विसर्ग, सरणनहार, उपसर्ग.
 संम् (बंध करयुं); संतमन, थोभयुं, थंभयुं, थंभलो.
 स्त् (डेलायुं); विस्तार, प्रस्तार, अस्तार.
 स्मृ (धाद करयुं); स्मरण, संभारयुं, स्मृति, विस्मृति, विसरयुं.
 हन् (भारयुं) हानी, हणयुं, विघ्न, हत्या, घात, घातकी.
 हृ (हरयुं); हरण, हार, संहार, महार, विहार, आहार, उहार,
 ज्ञा (ज्ञाययुं); ज्ञान, ज्ञाय, प्रतिज्ञा, संज्ञा, आज्ञा, आज्ञा.

વિરામચિન્હ.

૧૮૧. વિરામચિન્હ.—વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાવાને માટે, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે, ઝાંછો વત્તો સ્વાસ મુકવાની (અટકવાની) જરૂર પડેછે; આવી રીતે અટકવાને માટે જે નિશાનીઓ વપરાયછે તેને વિરામચિન્હ કહેછે. એમાંનાં મુખ્ય નીચે આપ્યાંછે.

૧. અલ્પવિરામ—વાક્યના કોઈ અમુક ભાગો એકબીજાથી જુદા પાડવાને વચમાં જે રહેજ અટકવું પડે તેનું ચિન્હ :—‘કેટલાક સાંધા, જેવાકે કોણી, ઘુઠાથ, ને ઘુંટી તો મળગરાની પેઠે વળેછે.’

; અર્ધવિરામ—જે પૂર્ણ વિચારની વચ્ચે અલ્પ વિરામ કરતાં વધારે અટકીએ પણ છેક સ્વાસ મુકી ન દેતાં પાછો ખીજો વિચાર જણાવવો એવી રીતે અરધું અટકવાનું ચિન્હ.

: વૃદ્ધિવિરામ—એક પૂર્ણ વિચારને પાછો ખીજી રીતે દર્શાવતાં કે તેને લગતી તેવીજ બાબતો કહેતાં વચમાં ઘણો સ્વાસ મુકીએ પણ છેક મુકી ન દેતાં ખીજું શરૂ કરવું એવું બતાવનાર ચિન્હ.

. પૂર્ણવિરામ—એક આખો વિચાર કહી રહ્યા પછી પૂરે-પૂરે સ્વાસ મુકી દેવો એવા અર્થનું ચિન્હ.

? પ્રશ્નચિન્હ—સવાલ પુછવાનું ચિન્હ :—શું કરોછો?

! ઉદ્ગારચિન્હ—આશ્ચર્યતા વગેરે ઝાંચિતી લાગણીનું ચિન્હ :—ઓહો! આ તે શું!

' - લઘુરેખા—જે પદને એક જેવા બતાવવાનું ચિન્હ.

— ગુરૂરેખા—વૃદ્ધિ વિરામને જેવે અર્થે કુંઈ વિશેષ કહેવાનું ચિન્હ. કોઈવાર વૃદ્ધિવિરામને ગુરૂરેખા (:—) આ પ્રમાણે સાથે પણ આપેછે.

આ શિવાય કેટલાંક વિવિધ અર્થે લખવામાં વપરાતાં ચિન્હ નીચે આપ્યાં છે.

= સમાનચિન્હ—સરખાપણું બતાવવાનું ચિન્હ :- સત્=સાચું

“ ” અવતરણચિન્હ—કોઈના કહેલા શબ્દો તેનાતેજ રૂપમાં લખી દેખાડવાનું ચિન્હ :- મહેતાજીએ કહ્યું “ સઘળા ઉભાયાઓ.”

() ચંદ્રાકાર કૌંસ, [] કોણાકાર કૌંસ—જે વિશેષ બાબતો કાઢી ક્ષેતાં મૂળ અર્થ તુટે નહિ તે કૌંસમાં લખાયછે.

વાક્યવિચાર.

૧૮૨. વક્યવિચારના બે મોટા ભાગ પાડી શકાય:—

વાક્યરચના અને વાક્યપૃથકકરણ.

૧૮૩. વાક્યમાં શબ્દો કયે નિયમે ગોઠવવા તથા તેના અન્વય અધિકાર વગેરે બાબતો જાણતી તે વાક્યરચનાના ભાગમાં આવે; અને વાક્યને તોડી તેના ભાગ જુદા કરી તેના વિવિધ સંબંધ ખુલા કરી દેખાડવા તે વાક્યપ્રથકકરણ કહેવાય.

વાક્યરચના.

૧૮૪. કર્મ = નિયમ પ્રમાણે આવવું— વાક્યમાં કર્તા, ક્રિયાપદ, અને ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો કર્મ, એ ત્રણ મુખ્ય છે. ગુજરાતીમાં કર્તા પહેલો આવે; કર્મ હોય તો તે વચમાં અને ક્રિયાપદ છેડે આવે એવો સામાન્ય ક્રમ છે. ‘ઘોડો દોડે છે,’ ‘છોકરો પાઠ વાંચે છે.’

૧૮૫. કર્તાની સાથે વિશેષણ કે વિશેષણના જેવો શબ્દનો સમૂહ ગુણ બતાવવાને આવે તો તે કર્તાના નામની પૂર્વે આવે છે; કર્મની સાથે પણ ગુણવાચકનો અંજ સાધારણ નિયમ છે:—‘અડ કરવાની ટેવવાળો ને કડકણો ઘોડો સૌંધા ચાલતો નથી’; આગરુ ને મોડો ઉઠતાર છોકરો પાઠ સારો તૈયાર કરી શકે નહિ.’ પણ જો કોઈના ગુણનું વર્ણન કરવું હોય કે સ્થિતિ બતાવવી હોય તો વિશેષણ પાછળ આવે:—‘રંગીલદાસ ભલા છે,’ ‘તે માંદો છે’ ‘ઈશ્વર મહાકૃપાળુ છે’ ‘હું એ કામ કરવાને શક્તિવાન નથી’ વળી છક્કી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ અને વિશેષણ બેઉ કોઈ નામની સાથે આવે તો છક્કી વિભક્તિવાળો શબ્દ પહેલો આવે:— ‘રાજનો વડો કુંવર.’

૧૮૬. ક્રિયાપદની સાથે કોઈ ક્રિયાવિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણ જેવો શબ્દનો સમૂહ ક્રિયામાં સ્થળ વગેરેના અર્થને વધારે બતાવવાને આવતો હોય તો તે ક્રિયાપદની પૂર્વે, અર્થ અને મરોડ પ્રમાણે કર્મની પહેલાં કે પછી આવે:—‘રામદાસે મને બહુ સમજાવ્યો’; ‘તે દરવરસે નિશાળના કામમાં ઘણો ખરચ કરે છે;’ પણ નકારવાચક શબ્દો આશર્થ અને નિશ્ચયતાનો અર્થ બતાવવાને વખતે છેડે આવે છે અને ક્રિયાપદ તેની પૂર્વે જાય:— ‘તમે બોલશો મા,’ ‘તેણે પાઠ વાંચ્યો નહિ.’

૧૮૭. ગુજરાતીમાં વાક્યના જુદા જુદા મરોડ અને ઢબ ઘણું કરીને બોલવામાં રહેલી છે પણ શબ્દરચના ઘણીખરી બદલાતી નથી. અગત્યના શબ્દ ઉપર ઘણીવાર ભાર મુકીને બોલાયછે અથવા તે તે શબ્દ પહેલો મુકવાનો ચાલ છે. આવી રીતે વખતે ક્રિયાપદ, કે કર્મ પણ પહેલું આવે:— ‘વાંચ્યું તે લેસન ને ઉદાડ્યું નશીબ,’ ‘ભૂગોળ તે તે વાંચેલી છે.’

૧૮૮. વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ ઘણીવાર પહેલાં આવેછે. ‘આજ વરસાદ થોડો થયો;’ ‘હાલ માંદગી ચાલેછે.’ વાક્યરચનામાં મુખ્ય અન્વયના નિયમ ભાણવા જરૂરના છે.

૧૮૯. અન્વય = એકબીજાની સાથે રૂપમાં મળતા આવવાનો સંબંધ. આવી જાતના રૂપવિકારના બે મુખ્ય સંબંધ છે. ૧ વિશેષ્ય અને વિશેષણ. ૨ ક્રિયાનાથ અને ક્રિયાપદ.

૧૯૦. ૧ વિશેષ્ય-વિશેષણ.— વિશેષ્યની જાતિ, વચન ને વિભક્તિ પ્રમાણે વિશેષણની જાતિ વચન ને વિભક્તિ હોયછે, પણ વિભક્તિના મત્યય વિશેષણને લાગતા નથી:—કાળો ઘાંડા, રાતું બદન, કાળા ઘોડાઓ, સારા માણસને વ૦; અવિકારી વિશેષણનું રૂપ કરતું નથી માટે ત્યાં આ નિયમ જાવાનો નથી:— લાલ ડગલો, લાલ બદન, લાલ પાઘડી વગેરે.

૧૯૧. એક કરતાં વધારે વિશેષ્ય જુદી જુદી જાતિના હોય તે વિશેષણ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવેછે:— ‘ભાત, દાળ, અને શાક સારાં હતાં; આવી રીતે ઘણુંકરીને વિશેષણ વિશેષ્યની પછી આવેછે; પણ જ્યાર જુદીજુદી જાતિનાં નામનો સમાસ થયલો હોય ત્યારે તે પૂર્વે અને પછી બેઉ રીતે આવે:— ‘ભલાં માખાપને પીડવાં નહિ,’ ‘તે ધણીધણીઆણી ડાહ્યાં છે.’ વગેરે. પણ જો બે નામની વચ્ચે ભિન્નાર્થદર્શક ‘કે’ આવતો હોય તે તેની પાસેના નામની જાતિ લાગેછે: ‘ઘરડો ખાપ કે મા;’ ‘છોકરી કે છોકરો ડાહ્યો હોય.’ વ૦.

૧૯૨. માન આપવાને સાડ નારીજાતિના નામની સાથે વિશેષણ નાન્યતરના બહુવચનમાં આવેછે: ‘મહારાણી વિકટોરિયા બહુ ભલાં છે;’ ‘ગોરાણી ડાહ્યાં છે.’ વગેરે.

૧૯૩. એક કરતાં વધારે વિકારી વિશેષણ ડાહ નામને લાગે તે તે નામને વિભક્તિ લાગતાં બધાંનું રૂપ બદલાય: ‘લુભ્યા ચોદા અને ધુતારા માણસથી દૂર રહેવું.’

૧૯૪. સર્વનામ—સર્વનામની જાતિ વચન, જે નામને માટે વપરાયલું હોય તે ઉપરથી ઠરેછે; અને વિભક્તિ તો વાક્યના સંબંધ પ્રમાણે હોય:—‘કોઈ એક ગાંડો છોકરો હશે. તેને તેની મા જમવા તેડી ગઈ. સાથે તેની નાની બેનપણ હતી.’

૧૯૫. કોઈ આખો વિચાર દર્શાવવાને એક વાક્ય કે શબ્દના સમૂહની પછી દર્શક સર્વનામ એ કે તે વાપરેછે, તે નાન્યતર જાતિના એક વચનમાં છે, અને વિશેષણ ને ક્રિયાપદ પણ એજ રૂપે આવેછે:—‘તેઓ આગગાડીને રસ્તે આવ્યા એ ડાહ્યું કીધું;’ ‘ઉભા રહીને કોપી લખવી એ અઘરું છે.’

૧૯૬. ઘણું એકજ જાતિનાં નામ એકવચનમાં હોય તો પણ તેને દર્શાવવાને છેડે ‘એ’ આવે તો તે પેલાં નામની જાતિના બહુવચનમાં ગણાય:—અને વિશેષણને ક્રિયાપદ પણ તે રૂપે આવે ‘છગન, લલુ, અને મણીલાલ એ સારા ગણાતા હતા;’ પણ જ્યારે જુદી જુદી જાતિનાં નામ હોય ત્યારે એ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં છે:—‘રામદાસ કાકા, છોટાબેન, અને માજી એ મોડાં આવશે.’

૧૯૭. સંબંધી સર્વનામ ‘જે’ અને તેની પાછળ દર્શક સર્વનામ ‘તે’ આવેછે તેની જાતિ એક છે પણ વિભક્તિ વખતે જુદી હોય—‘જે (છોકરો) કાલે આવ્યો હતો તેને બોલાવો.’

૧૯૮. ક્રિયાનાથ અને ક્રિયાપદ—ક્રિયાનાથની જાતિ વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદની જાતિ વચન હોયછે.

૧૯૯. એકજ જાતિનાં એ કે વધારે નામ ક્રિયાનાથ તરીકે આવે તે એકવચનનાં હોય તો પણ તેમની વચ્ચે જે સમાનાર્થ દર્શક (અને, ને, તથા) અગ્યથ આવેલો હોય તો ક્રિયાપદ તેની જાતિના બહુવચનમાં આવે:—‘જગનનાથ, લલુ ને મોતીરામ મોડા આવ્યા; પણ જે જુદી જુદી જાતિનાં નામ હોય તો ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે:—‘આજે તમે ઈતિહાસ, કવિતા અને વ્યાકરણ વાંચ્યાં નથી’ (કોઈવાર છેલ્લા પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરેછે.)

૨૦૦. પણ જે ભિન્નાર્થદર્શક (કે, અથવા, વા) આવે તો છેલ્લા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ ફરે; પણ ઘણુંકરીને તે નામના પછી કોઈ, કુંઈ, કરું, વાપરવાનો ચાલ છે અને તે પ્રમાણે ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં આવે. જેમ—‘સસરો કે વહુ કોઈ આપ્યું નથી;’ ઈતિહાસ કે ભૂગોળ કુંઈ કીધું નથી.’

૨૦૧. બે કરતાં વધારે જુદી જુદી જાતિનાં નામની વચ્ચે સમાનાર્થ (અને, ને) અવ્યય વાપરીને પણ તેની સાથે 'એમાંનું કોઈ-કંઈ-કશું' વાપરવાનો ચાલ છે; ત્યાં પણ ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના એકવચનમાં આવે:—જેમકે, 'શેલું, પાઘડી, અને દુપટ્ટો એમાંનું કશું આણ્યું નથી,' 'ગાડી ઘોડો કે ચાકર કોઈ આણ્યું નથી.'

૨૦૨. ક્રિયાનાથમાં જુદા જુદા પુરૂષનાં સર્વનામ હોય તો તેમાં જાં પહેલો પુરૂષ હોય તો ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષના બહુવચનમાંજ આવે:—જેમકે 'હું ને તે આવીશું,' 'તું ને હું બેઉ વાંચીશું,' 'હું ને તમે જઈએ છિયે'; 'હું, તું ને તે જઈશું'; વળી પહેલા પુરૂષ સર્વનામની સાથે બીજું કોઈ નામ એપેલું હોય તો પણ ક્રિયાપદ પહેલા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે:—'હું ને રંગીલદાસ આવીશું.' પણ જાં પહેલો પુરૂષ ન હોય અને બીજા પુરૂષ સર્વનામની સાથે ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ કે કોઈ નામ હોય તો ક્રિયાપદ બીજા પુરૂષના બહુવચનમાં આવે: 'તું ને તે આવતાહો તો ચાલો,' 'રંગીલદાસને તું આવશે તો ઠીક.'

૨૦૩. એકવચનના ક્રિયાનાથની સાથે માનાર્થે ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવેછે:—જેમકે 'ગોરજી મહારાજ પધાર્યા,' 'બાપાજીને કેમ બોલાવ્યા?' જો નારી જાતિનું નામ હોય તો માનાર્થે ક્રિયાપદ નાન્યતર જાતિના બહુવચનમાં આવે:—જેમકે, 'રાણીજી બોલ્યાં', 'સાસુજીને કેમ ચિઠ્ઠ્યાં?'

૨૦૪. વિભક્તિ—બે કે વધારે નામ એકજ વિભક્તિમાં આવેતો ઘણું કરીને છેલ્લા નામને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેછે;—જેમકે 'ધણીધણીઆણી અને છોકરાંનો એકજ સ્વભાવ છે' 'ગરીબ અને તવંગરને સરખોજ ન્યાય આપવો.' પણ જો એવી રીતે સર્વનામ આવતાં હોય તો પ્રત્યેકને છૂટો પ્રત્યય લાગેછે:—જેમકે મારો, તમારો અને તેનો એકજ વિચાર છે. કોઈવાર રૂપ ન કરે તો છેડે પણ આવે:—જેમકે 'હું, તું, અને તેથી કંઈ થાય નહિ.'

૨૦૫. કોઈવાર નામને પણ જુદા જુદા દર્શાવવાને એકજ વિભક્તિમાં હોય તો પણ પ્રત્યય પ્રત્યેકને છૂટો લાગેછે;—'રામદાસને, તેના ભાઈને, બેનને, એ બધાંને તેડી લાવજો.'

વાક્યપ્રથકરણ.

૨૦૬. એક પૂર્ણ વિચાર જણાય એવા શબ્દના સમૂહને વાક્ય કહેછે. પૂર્ણ વિચાર કહેતાં એછામાં એછી બે બાબત જોઈએ. (૧) વિચારનો વિષય, અને (૨) તે વિષયને વિષે જે કહેવાનું તે. આ ઉપરથી વાક્યના મુખ્ય બે ભાગ ઠરે—કર્તૃપક્ષ અને ક્રિયાપક્ષ.

૧. કર્તૃપક્ષ.—જે વિષય વિષે કંઈ કહેવામાં આવે તે.

૨. ક્રિયાપક્ષ.—તે વિષય વિષે જે કંઈ કહેવાય તે.

૨૦૭. કર્તૃપક્ષમાં મુખ્ય કર્તા અને ક્રિયાપક્ષમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ—આ ઉપરથી એછામાં એછા બે શબ્દ ત્રગર વાક્ય બને નહિ; કર્તા-કર્તૃપદ અને ક્રિયાપદ:—જેમકે ‘ પક્ષી ઉડેછે,’ ‘ તે ગયો.’

વાક્ય ૩ પ્રકારનાં હોઈ શકે—સાદું, સાંજ્વય, અને સંચુકત.

૨૦૮. સાદું વાક્ય—જેમાં એકજ કર્તૃપક્ષ અને એકજ ક્રિયાપક્ષ આવે તે:—‘ રામજી સિંધાળ્યા,’ ‘ ઘોડો દોડેછે.’

૨૦૯. કર્તૃપક્ષ.—કર્તૃપક્ષમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ અને કોઈવાર શબ્દનો સમૂહ કે આખું વાક્ય કર્તા તરીકે આવે; અને ‘ સાદો કર્તા ’ કહેછે.

નામ—‘ રામદાસ આવ્યો,’ ‘ ગાય બરાડેછે,’ ‘ આડ ઉગેછે.’

સર્વનામ—‘ તેઓ આવેછે,’ ‘ હું જાહું,’ ‘ એ ઠીક છે,’ વગ

વિશેષણ—‘ પૈસાદાર દુખીઆ છે,’ ‘ ગરીબ સુખી છે.’

શબ્દનો સમૂહ—રાત્રે બહુ વાંચ્યું ઠીક નથી.

૨૧૦. કર્તૃપક્ષમાં કર્તાની સાથે વિશેષણ કે વિશેષણ જેવા શબ્દો તેનો ગુણ બતાવવાને આવેછે, તે કર્તાવિવર્ધક કહેવાય; અને આ વિશેષણ અને કર્તૃપદ સાથે લઈને, તેને પૂર્ણ કે વિવર્ધિત કર્તૃપદ એવું નામ અપાય.

કર્તાવિવર્ધક—કર્તાવિવર્ધક તરીકે વિશેષણ, છઠ્ઠી વિભક્તિનું નામ કે સર્વનામ, સમાનાર્થે પ્રથમા વિભક્તિનું નામ, અને કોઈવાર શબ્દનો સમૂહ વિવિધ રીતે આવેછે.

વિશેષણ—રાત્રે ઘોડો ઠીક દોડેછે.

છૂટી વિભક્તિગું નામ—સર્વનામ:—રાખનો કુંવર ડાહ્યો છે.
તેની છોકરી માંદી છે. [કળ્યા.

સમાનાર્થ પ્રથમા—પેઠીવાળાનો છોકરો રામદાસ ગાંડો નિ-
શબ્દનો સમૂહ—ખીખાં ગોઠવવાનું કામ અધરૂં છે;

૨૧૧. ક્રિયાપદ.—ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ છે. ક્રિયા-
પદમાં અકર્મક અને સકર્મક એવાં બે વર્ણ છે. કેટલાંએક અકર્મક
ક્રિયાપદ જેવાંકે હો, થા, દેખા, રહે, એવાં ક્રિયાપદોની સાથે કોઈ-
વાર કોઈ નામકે વિશેષણ આવે ત્યારે તેનો અર્થ પૂર્ણ સમભય; આ
શબ્દો તેના ક્રિયાપૂર્ણી કહેવાય. 'તે માંદો છે,' 'હું નોકર રહ્યો,'
'આ ટોપાં તમને સારી ટૂંખાયછે,' પણ એવાં અકર્મક ક્રિયાપદ થોડાં
છે તેથી ક્રિયાપૂર્ણીનો ભાગ જુદો ન પાડતાં ક્રિયાપૂર્ણી અને ક્રિયાપદ
સાથે લઈ તેને ક્રિયાપદમાં ગણેછે.

૨૧૨. સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે પણ તેનો પૂર્ણ અર્થ બતાવ-
નારા શબ્દો આવેછે, આ શબ્દો અરૂં જાતાં ક્રિયાપૂર્ણી જેવાજ છે;
પણ સકર્મક ક્રિયાપદનો મોટો જયો છે તેથી એની સાથે ક્રિયાપૂર્ણીને
જુદો વર્ગ પાડી બતાવવા જરૂરના છે; અને કર્મ એજ સામાન્ય
સંજ્ઞા આપી છે:—તે ચોપડી વાંચેછે.

૨૧૩. કર્મ—જે વર્ગના શબ્દો કર્તા તરીકે આવેછે તેજ વર્ગના
શબ્દો કર્મ તરીકે આવેછે; અને એ પણ કર્તાની પેઠે તેટલીજ
રીતે વધારી શકાય, વળી કેટલાંએક દ્વિકર્મી ક્રિયાપદને બે કર્મ
લાગેછે તેમાં ખરો તે ઉપસ્થ, અને જેના સંબંધી કંઈ ક્રિયા થાય તે
અનુપસ્થ કર્મ કહેવાયછે.

૨૧૪. વળી ક્રિયાપદમાં, ક્રિયાપદની સાથે ક્રિયાવિશેષણ કે
ક્રિયાવિશેષણ જેવો શબ્દનો સમૂહ તેના અર્થમાં વધારો કરવાને
આવેછે; આવાશ શબ્દોને ક્રિયાવૃદ્ધિ કહેછે. (ક્રિયાપૂર્ણી વગર
ક્રિયાપદનો અર્થ અધુરો રહે પણ ક્રિયાવૃદ્ધિ વગર અર્થ અધુરો
રહે નહિ. માટે ક્રિયાવિવર્ધક શબ્દોને ભૂલે ક્રિયાપૂર્ણીમાં ન લેવા.)

૨૧૫. ક્રિયાવૃદ્ધિ.—ક્રિયાવિશેષણમાં જે વિવિધ અર્થો રહેલા
છે તે પ્રમાણે સ્થળ, કાળ, રીતિ, વગેરેના અર્થોનો ક્રિયાવૃદ્ધિથી
ક્રિયાપદમાં વધારો થાયછે, 'તે જલની દોડેછે,' 'હું પાટલી ઉપર
બેસીશ,' 'તમે ક્યારે આવશો?' 'તે ખોડંગનો ખોડંગનો ચાલેછે.' વગ

ઉપર પ્રમાણે સાદા વાક્યમાં, કર્તૃપક્ષ અને ક્રિયાપક્ષના પેટાવર્ગ ગણતાં છ ભાગ થાયછે; તે નીચેના વાક્યમાં બતાવ્યા છે.

કર્તૃપક્ષ.		ક્રિયાપક્ષ.				
કર્તા	વિવર્ધક	કર્તૃપદ	કર્મવિવર્ધક	કર્મ	ક્રિયાવૃદ્ધિ	ક્રિયાપદ
વાક્ય	હુરિયાર	છોકરો	પોતાના	પાઠ	જલદીથી	શીખેછે.

૨૧૬. સાવ્ય વાક્ય— બે કે વધારે વાક્ય સમાનવિધારે જોડાયલાં હોય તો તે આખું વાક્ય સાવ્યવાક્ય કહેવાય :— ‘તમે આગ્યા, પણ હું તૈયાર થયો નથી;’ તે આગ્યો અને હુંએ તૈયાર છું.

૨૧૭. કોઈવાર એક કર્તાની સાથે બે ત્રણ ક્રિયાપદ, બે ત્રણ કર્તાની સાથે એક ક્રિયાપદ, અને એક સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે બે ત્રણ કર્મ આવે ત્યારે તેવાં વાક્યોમાંથી કર્તા, ક્રિયાપદ કે કર્મની સંખ્યા જોડલાં જુદાં વાક્ય બનાવી શકાય; આવાં આખાં વાક્યને સંકોચીતવાક્ય કહેવાય :— ‘હું અને તે આવીશું.’ ‘તે આગ્યો ને જમવા બેઠો;’ ‘તેણે સ્લેટ, પેન, ને ખાડિયો ખાઈ નાંખ્યાં.’

૨૧૮. સંયુક્તવાક્ય— જ્યાં એક મુખ્ય વાક્ય હોય; અને બીજાં વાક્યો તે આખા વાક્યના ઉપર કે તેના કોઈ ભાગના ઉપર આધાર રાખનારાં હોય ત્યારે તે આખું વાક્ય સંયુક્તવાક્ય કહેવાય; સંયુક્તવાક્યમાં, જ્યાં મુખ્ય કર્તૃપદ ને ક્રિયાપદ આગ્યાં હોય તે મુખ્યવાક્ય અને બીજાં આધાર રાખનારાં તે ઉપવાક્ય કહેવાય :— ‘મહેતાજીએ કહ્યું કે કાલે હું જરા મોડો આવીશ;’ ‘હું આવીશ ત્યારે તમારા પરીક્ષાના કાગળો લેતો આવીશ.’ અંમાં ‘મહેતાજીએ કહ્યું’ અને ‘તમારા પરીક્ષાના કાગળો લેતો આવીશ’ એ મુખ્ય વાક્યો છે અને બીજાં ઉપવાક્યો છે.

વાક્યયોગીના વિવિધ અર્થ ઉપરથી ઉપવાક્ય મુખ્ય વાક્યની સાથે કેવો સંબંધ દર્શાવવાને આવેલું છે, તે કહી શકાય

૨૧૯. સાન્વય અને સંયુક્તમાંથી પ્રત્યેક વાક્ય જુદું લઈએ તો સાદા વાક્ય પ્રમાણે તેનું પ્રયકકરણ થાય વાક્યયોગી ઉપરથી વાક્યના વિવિધ સંબંધ કહી શકાય પણ તે વાક્યનો ભાગ નથી. એટલે પ્રયકકરણ કરતાં કોઈ ભાગમાં લેવાય નહિ.

પદચ્છેદ.

પદચ્છેદ.— વાક્યના દરેક શબ્દને જુદો લઈ વ્યાકરણના સંબંધમાં તેને લગતી સમ્બંધી બાબતો કહેતી ઐત્તુ નામ પદચ્છેદ કરવાં અથવા વ્યાકરણ કરવાં.

શબ્દના વર્ગે સારી રીતે ઓળખવા ઐ પદચ્છેદનો મૂળ પાયો ; ઐત્તી સાથે નામ સર્વનામ ઐને વિશેષણના પ્રકાર તથા તેની જાતિ વિભક્તિ ને વચન કહેવાં ઐત્તુ નામ માફ પદચ્છેદ ;

શબ્દોના વર્ગે, તેના પ્રકાર, નામ વગેરેની જાતિ, વિભક્તિ, વચન ; ક્રિયાપદનો મૂળ, ભેદ અર્થ કાળ પ્રયોગ વગેરે, તથા અવ્યયના પ્રકાર ઐને ઐ સર્વેનો વાક્યમાં યોગ્ય સંબંધ બતાવવા ઐત્તુ નામ સંપૂર્ણ પદચ્છેદ કહેવાય.

સંપૂર્ણ પદચ્છેદ કરવાની રીત.

નામ— નામની સાથે તેનો પ્રકાર, જાતિ, અર્થસાથે વિભક્તિ, તથા વચન અનુક્રમે કહી, પછી તેનો વાક્યસંબંધ કહેવો.*

સર્વનામ— નામપ્રમાણે.

વિશેષણ— વિશેષણનો પ્રકાર કહી, પછી તેના વિશ્લેષ્ય (ફલાણા) પ્રમાણે જાતિ વચન.— ઐમ કહેવું અથવા તેનો વિશ્લેષ્ય કહી, જાતિ વચન છૂટાં કહેવાં.

* ક્રિયાપદ— ક્રિયાપદનો વર્ગ, મૂળ, ભેદ, અર્થ, કાળ, પુરુષ, જાતિ, વચન ઐને તેનો કર્તા કર્મ ને ક્રિયાનાથ કહી પછી પ્રયોગ કહેવો ;

અવ્યય— અવ્યયનો પ્રકાર અર્થ ઐને વાક્યનો સંબંધ કહેવો.

નમુના— ૧. બાપુભાઈ ડાહ્યો છોકરો છે.

બાપુભાઈ— વિશેષનામ, નરજાતિ, કર્તાવે પ્રથમાનું ઐકવ-વચન ; 'છે' ક્રિયાપદનો કર્તા ઐને ક્રિયાનાથ.

ડાહ્યો— વિકારી ગુણવાચક વિશેષણ, ઐનો વિશ્લેષ્ય 'છોકરો.'

છોકરો— સામાન્યનામ, નરજાતિ, 'બાપુભાઈ' ને સમાનાર્થે પ્રથમા વિભક્તિ 'છે' ક્રિયાપદનો ક્રિયાપૂર્ણી.

* હુરેકમાં બરાબર રીતે બોલવાની રીત નમુના વાંચ્યાથી માલમ પડશે.

છે—અકર્મક ક્રિયાપદ. 'હો' મૂળ, મૂળભેદ, નિશ્ચયાર્થ વર્ત-
માનકાળ, ત્રીજો પુરુષ, નરજાતિ ને એકવચન, એને
કર્તા અને ક્રિયાનાથ 'આપુભાષ'; અકર્મક કર્તારિપ્રયોગ.

૨. તેણે બધા પાઠ કીધા છે.

તેણે—પુરુષવાચક સર્વનામ ત્રીજો પુરુષ નરજાતિ કર્તાર્યે
તૃતીયાન્તુ એકવચન; 'કીધા છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.

બધા—અહાર્યવિશેષણ એના વિશેષ્ય 'પાઠ' પ્રમાણે જાતિ વ૦.

પાઠ—સામાન્યનામ, નરજાતિ, કર્તાર્યે દિતીયાન્તુ બહુવચન;
'કીધા છે' ક્રિયાપદન્તુ કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

કીધા છે—સકર્મક ક્રિયાપદ 'કર' મૂળ, મૂળભેદ, નિશ્ચયાર્થ,
ભૂતવર્તમાનકાળ, નરજાતિ, ત્રીજો પુરુષ ને બહુ-
વચન, 'તેણે' કર્તા, 'પાઠ' કર્મ અને ક્રિયાનાથ;
સકર્મક કર્મણિપ્રયોગ.

૩. જાપાએ મને તેજ ઘડિયાળ આપવાનું કહ્યું હતું.

જાપાએ—સામાન્યનામ, નરજાતિ, કર્તાર્યે તૃતીયાન્તુ એકવચન,
'કહ્યું હતું' ક્રિયાપદનો કર્તા.

મને—પહેલો પુરુષ સર્વનામ, સામાન્ય જાતિ, સંપ્રદાનાર્યે ચતુ-
ર્થાન્તુ એકવચન; 'આપવાનું' કૃદંતન્તુ અન્તુપરથ કર્મ.

તે—દર્શક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય ઘડિયાળ.

જ—નિશ્ચયાર્યદર્શક ક્રિયાવિશેષણ અન્યય.

ઘડિયાળ—સામાન્યનામ, નારીજાતિ, કર્તાર્યે દિતીયાન્તુ એક-
વચન, 'આપવાનું' કૃદંતન્તુ કર્મ.

આપવાનું—ભવિષ્ય કૃદંત-સામાન્યકૃદંતનામ તરીકે વપરાયલો;
'કહ્યું હતું' ક્રિયાપદન્તુ કર્મ અને ક્રિયાનાથ.

કહ્યું હતું—સકર્મક ક્રિયાપદ, 'કહે' મૂળ, મૂળભેદ, નિશ્ચયાર્ય,
દિત્વ ભૂતકાળ, ત્રીજો પુરુષ, નાન્યતરજાતિ, એક-
વચન, 'જાપાએ' એ કર્તા, 'આપવાનું' એ
કર્મ અને ક્રિયાનાથ; સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

૪. કહેલું એ તો સહેલ.

કહેલું— સામાન્યકૃદંતનામ 'એ' ને સમાનાર્થે પ્રથમા વિભક્તિ.
એ— દર્શક સર્વનામ, નાન્યતરજાતિ, કર્તાર્થે પ્રથમાનું એકવચન
'છે' અવ્યાહાર ક્રિયાપદનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ.

તો— નિશ્ચયાર્થે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

સહેલ— અવિકારી ગુણવાચક વિશેષણ, એનો વિશેષ્ય 'એ'

પ. કાળીદાસ એક ઘણો નામાંકિત કવિ થઈગયો.

કાળીદાસ— વિશેષ્યનામ, નરજાતિ, કર્તાર્થે પ્રથમાનું એકવચન;
'થઈગયો' ક્રિયાપદનો કર્તા અને ક્રિયાનાથ.

એક— સંખ્યાવાચક વિશેષણ એનો વિશેષ્ય 'કવિ'

ઘણો— અભ્યર્થક્રિયાવિશેષણ અવ્યય; એ 'નામાંકિત'
વિશેષણના અર્થમાં વધારો ખતાવેછે. ['કવિ'

નામાંકિત— અવિકારી ગુણવાચક વિશેષણ; એનો વિશેષ્ય

કવિ— સામાન્યનામ, નરજાતિ, 'કાળીદાસ' ને સમાનાર્થે પ્રથમા
વિભક્તિ, 'થઈગયો' ક્રિયાપદનો ક્રિયાપૂર્ણી.

થઈગયો— અકર્મક સંયુક્ત ક્રિયાપદ 'થા' શૂળ, શૂળભેદ, નિશ્ચયાર્થે
ભૂતકાળ, નરજાતિ ત્રીજો પુરૂષ ને એકવચન,
'કાળીદાસ' કર્તા ને ક્રિયાનાથ, અં કર્તરિ પ્રયોગ.

૬. મારાથી હાલ જરા અદેલીને ખેસાયછે.

મારાથી— પહેલો પુરૂષ સર્વનામ, સામાન્ય (નર કે નારી)
જાતિ, કરણાર્થે પંચમીનું એકવચન.

હાલ— વખત ખતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય; 'ખેસાયછે'
ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરેછે.

જરા— અપાર્થ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય; 'ખેસાયછે' ના અર્થમાં
વધારો કરેછે. [તરીકે વપરાયેલા.

અદેલીને— સંબંધકબૂત કૃદંત, રીત ખતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ

ખેસાયછે— અકર્મક ક્રિં 'ખેસ' શૂળ, શક્યભેદ નિશ્ચયાર્થે દિત્વ-
વર્તમાનકાળ, નાન્ય. જા. ત્રીજો પુરૂષ એકવચન ક્રિયા-
પદનો ભાવ 'ખેસવાનું' એ કર્તા ને ક્રિયાનાથ, ભાવે પ્ર

